

**XIINXALA BIFIYYEEFI QABIYYEE TABAALLII OROMOO:
GODINAWALLAGGA BAHAAAANAA KIIRAMUU IRRATTI KAN
XIYYEEFFATE**

DARAJJEE FUFEE

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSISUUTII GAMISAANGUUTTACHUUFDHIIYAATE.**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKILOORII,
KOOLLEJJINAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFIQUUNNAMTHIYUUNIVARSITH**

ADDIS ABABAA

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

**XIINXALA BIFIYYEEFI QABIYYEE TABAALLII OROMOO:GODINA
WALLAGGAA AANAA KIIRAMUU IRRATTI KAN XIYYEEFFATE**

DARAJJEE FUFEE DABAL

GORSAAN: MULGEETAA NAGAASAA (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSII SUUTIINGAMISAAN GUUTTACHUUF DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOOKILOORII,
KOOLLEJJIINAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFIQUUNNAMTII YUUNIVARSIITII**

ADDIS ABABAA

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

Yuunvarsitiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuufguuttachuuf Darajjee Fufaa Dabaliin, Mata duree: “Xiinxala Bifiyyeefi Qabiyyee Tabaallii Oromoo” jedhu irratti qophaa`e, sadarkaa ulaagaa Yuunvarsitiitiin kaa`e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa: _____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa Keessaa:_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Gorsaa : _____ Mallattoo_____ Guyyaa _____

Ittigaafatama Muummee Yookaan Walitti Qabaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereeraa

Qorannoon kun Mataduree xiinxala bifiyyee qabiyyee tabaallii Oromoo jedhu irratti Darajjee Fufaa Dabaliin kan hojjetame yoo ta'u, kaayyoon qorannoo kanaas bifiyyee qabiyyee afwalaloo tabaallii Oromoo xiinxaluun ibsuudha. Ka'umsi qorataan gosa afoolaa kana qorateefis, afoolichi xiyyeeffannaa dhabe gara dagatamuuttideemaa kan jiru ta'uu isaa irraa kan ka'edha. Kanaafuu, qorataan gosti afoolaa kun yoo qoratame sirna barnootaa keessatti hammatamuun barattootni waan hawaasa keessatti beekan irraa ka'anii dandeettii walaloo kalaquu guddifachuuf bashannanaa ittiin barachuufiyaada isaaniis karaa adda addaatiin ibsuu akka danda'an gargaaruuf fakkasumas, seenaa, aadaa, safuufi falaasama Oromooduraan tureefi kan amma jiru wal bira qabanii madaaluun ilaalcha hawaasichaa akka hubatan nigargaara yaada jedhu irraa ka'uun afoolicha qorateera. Kaayyoo kana galmaan ga'uufis, qoratan mala qorannoo akkamtaakangargaarameyoota'u, meeshaalee ragaa sassaabbii keessaa afgaaffii, marii garee, sakatta'a dookimentii fidaawwannaa yoomessa qindaawaa gargaarameera. Kunis, qorannoo aadaa hawaasaa keessatti odeeffannoo gahaa iyyaafatanii sassaabbachuun jechootaan hiikuuf malli akkamtaafi meeshaaleen kunniin mijaawoowaan ta'aniifi. Daawwannaa yoomessa qindaawaas kan barbaachiseef, waltajjiin tabaalliif jedhamee qofaatti qophaa'u waan hinjirreef miira dalagaafi hirmaattota irratti yeroo afoolichi dhiyaatu mul'atudaawwachuun ragaalee afgaaffiifi meeshaalee biroottiin argachuun hindanda'amne sassaabbachuufkan isa gargaaru ta'uu isaatti qorataan waan amaneefi. Qorataan iddattoo odeeffannoo isaa filachuuf gosoota iddatteessuu keessaa iddatteessuu miti carraa jala tooftaa filannaa iddattoo darbaa dabarsaa gargaarameera. Kunis, tabaalliin ogummaa afwalaloo kalaquu irratti xiyyeeffate waan ta'eef, namoota ogummaa gosa afwalaloo kana kalaquu qaban argachuuf mala iddatteessuu kanaan iyyaafachuun iddattoo isaa argachuuf tooftaa filatamaa waan ta'eefi. Qorataan xiinxala bifiyyee qabiyyee tabaallii irratti gaggeesseenafoolli kun haala (style) waliin dubbii, bifa seenessuu, bifa himamsaafi haala ofiin dubbii fakkatuun kalaqamee kan dhiyaatu yoota'u, ergaa tokko dhaamuufis ifatti yookaan akaakuwwan sadoommii kan akka nameessuu, iddeessuu, habalaka, tuqseefi akkasaatiinda'oo godhachuuttiin ergaa bal'aafi gad fagoo ta'e kan dabarsuta'uun isaa qulqullaa'eera. Qabiyyeen tabaallii Oromoos aanaa Kiiramuus iddoo gurguddaatti yeroo cuunfamuu dhimmoota hawaasummaa, dinagdee, siyaasaa, aadaa, ilaalchaafi falaasama hawaasa Oromoo ibsuu, barsiisuufi dabarsuu irratti kan xiyyeeffate ta'uun isaa bira gahameera. Kana malees, afoolli kun haala yeroo ammaa irra jiruun kan itti fufu yoo ta'e garadagatamuutti deemuu kan danda'u ta'uun isaa xiinxalamee kana irraa baraaruu immoo, hojiin hubannoon uumuufi afoolicha qorachuun galmeessanii kaa'uun fala tokko ta'uu akka danda'u kaa'ameera.

Galata

Hunda dura hundumaa isa danda’u Waaqayyo qorannoo kana hojjedhee akkan xumuru waan na gargaareef galatni isaaf haa ta’u. Itti aansuudhaan, milkaa’ina qorannoo ko kanaaf beekumsa qaban utuu hinqusatiin akka nama sibiila qaruutti kan na morodan Dr. Mulgeetaa Nagaasaafgalatni ani qabu dachaadha. Dabalataanis, galma gahinsa qorannoo kanaa keessatti human, maallaqafi yaadaan kan na cinaa dhaabbatan haadha warraa ko barsiistuu Daraartuu Taaddasaa, ijoollee ko Daawwit Darajjeefi Kumee Darajjeef galatniko jechaan himamee hindhumu. Kana malees, ragaalee qorannoo ko yeroon sassaabbadhutti gargaaraa kaameraafi viidiyoo ta’uudhan suuraa kaasuufi viidiyoo waraabuutiin humanfi yeroo isaanii aarsaa godhanii kan na wajjiin dhama’aa turan barsiisaa Fayisaa Simaaf galatni ko daangaa hin qabu. Kana malees, meeshaalee qorannoo kanaaf na barbaachisan natumsuufi ogummaa qabaniin na cinaa dhaabbachuu isaaniif barsiisaa Barsiisaa Taaddasaa Moosisaafi aadde galaanee Guddataaf galanni ani qabu bakka jiranitti isaan haa qaqqabu. Dhuma irrattis, meeshaalee wabii tokko tokko naaf kennuu, kompiitaraan naaf ergisuufi yaadaanis na gargaaruun kan na deggeran waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Gidda Ayyaanaa, mana barumsaa qophaa’inaa Kiiramuu, barsiisaa Fedhasaa Taaddasaafi Barsiisaa Shifarraa Gurmuu guddaan galateeffadha.

Hiika Jechootaa

Albaadhessa- kaka'aa, nyaataa

Anfeecii- omborii

Ateetii- carraa ga'elaa

Baaretaa- qodaa fincaanii

Boondii- qarshii abbaa kudhanii

Baqaa - muummee, laga

Caanfoo- makaa jiisaafi dammaa

Direessuu- farrisaa, manca'aa

Fafa -qaanii, salphina

Finjilaate - gangalate

Gaalessa - kan waa hin madaalle

Gumbii - meeshaa midhaan itti ol kaa'an

Haraatii - hafoo

Hifannaa - nuffii

Jar ja'an - gurmuu urjii ja'a ta'anii mul'atan

Jaatanii - keessummaa, haaraa

Jandee - itillee (hafaa gogaa irraa tolfame)

Jigsaa- midhaan bilchaate irraa bosona fageessuuf ciraaf ciraamu

Jogolaa - lafa dhooqaa marga lalisaa biqilchu

Laayyoo - salphaa

Matabokkee -cilaattama

Manca'aa - dadhabsiisaa

Maqaacii - gulummaa, kandhuunfaa ofii

Qarree - durba hin heerumne

Qimixa - qophe

Sibbattii – maarashaa

Soorobina –damma barbaaduu

Wullee - meeshaa mi'eessituu baatu,kan buqqee irraa tolfamu

Jechoota Gabaajee

B/S	Barsiisaa
BU/S	Ganda Burqaa Soorumaa
C/G	Ganda Caffee Guddina
C/S	Caffee Soorumaa
G/J	Guddina Jireenyaa
H/01	Ganda Haaroo 01
K/01	Ganda Kiiramuu 01
L/S	Lalistuu Smboo
Q/B	Qoteebulaa
S/b	Sadarkaa barumsaa

BAAFATA

Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1Seenduubee Qorannichaa.....	2
1.2Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3Kaayyoo Qorannichaa.....	6
1.3.1 Kaayyoo Gooroo	6
1.3.2 Kaayyoo Gooree	6
1.4Faayidaa Qorannichaa.....	7
1.5Daangaa Qorannichaa	7
1.6 Hanqina Qorqnnichaa	7
1.7 Odeefannoo Waa’ee Naannoo Qorannichaa.....	8
1.7.1 Qabeenya Uumamaa Aanaa Kiiramuu.....	12
1.7.2 Bu’uura Dinagdee Hawassa Aanichaa.....	13
1.7.3 Aadaa Hawaasa Oromoo Aanichaa	15
1.7.3.1 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa	15
1.7.3.2AadaaWal Gargaarsaa	17
1.7.3.3Aadaa Nyaataafi Dhugaatii	17
Boqonnaa Lama:Sakatta’a Barruu	19
2.1 Yaad Rimee Fookiloorii.....	19
2.2 Yaaxxinoota Fookiloorii Qorannichi Bu’uureffate.....	20
2.3 Faayidaa Fookiloorii	22
2.4 Dameewwan Fookiloorii.....	23
2.5AfoolaafiMaalummaa Isaa	24
2.6 Gosoota Afoolaa	24
2.7 AfwalaloofiMaalummaa Isaa	25
2.8 Gosoota Afwalaloo	25
2.9 Faayida Afwalaloo	26
2.10 Amaloota Afwalaloo	27
2.10.1 Dalagaa	28
2.10.2 Filannoo Jechootaa	29
2.10.3 Birsaga	29

2.10.4 Unata	30
2.10.5 Yeedalloo	30
2.11 Yaadrimee Bifiyyee fi Qabiyyee	30
2.12 Sakatta'a Brruu Wal fakii	32
Boqonnaa Sadii: SaxaxafiMala Qorannoo	36
3.1 Saxaxa Qorannoo	36
3.2 Gosa Qorannichaa	37
3.3 Madda Odeeffannoo	38
3.4 Mala Filannaa Iddattoo	39
3.5 Meeshaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname	40
3.5.1 Afgaaffii	40
3.5.2 Marii Garee	41
3.5.3 Sakatta'a Dookimentii	41
3.5.4 Daawwannaa	42
3.6 Mala Odeeffannoon Ittiin Qaacceffame	43
3.7 Hirmaattota Qorannichaafi Yeroo Kenname	44
Boqqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee	46
4.1 XiinxalaMaalummaa Tabaallii	46
4.2 Xiinxala Yoomessa Tabaallii	47
4.3 XiinxalaBifiyyee Tabaallii	48
4.3.1 Xiinxala Haala Dhiyaannaa	48
4.3.1.1 Tabaallii Bifa Waliin Dubbii Fakkaatuun Dhiyaatu	49
4.3.1.2 Tabaallii Haala Ofiin Dubbiitiin Dhiyaatu	54
4.3.1.3 Tabaallii Bifa Seenessuutiin Dhiyyaatu	55
4.3.1.4 Tabaallii Bifa Himamsaatiin Dhiyaatu	59
4.3.2 Xiinxala Haala Qindoomina Tabaallii	60
4.3.2.1 Bifiyyee Nameessuu	61
4.3.2.2 Bifa Habalakaa	63
4.3.2.3 Bifiyyee Iddeessuu	66
4.3.2.4 Bifiyyee Cigoo	67
4.3.2.5 Bifiyyee Akkasaa	70

4.3.2.6 Bifiyyee Tuqsee	71
4.4 Xiinxala Caasaa Afwalaloo Tabaallii	74
4.4.1 Xiinxala Gaalee	75
4.4.2 Xiinxala Birsagaa.....	76
4.5 Xiinxala Faayidaa Tabaallii	78
4.5.1 Gama Hawasummaatiin	78
4.5.1.1 Hamilee Cimsuuf	79
4.5.1.2 Tuffii Agarsiisuuf.....	80
4.5.1.3 Safuu Hawaasaa Eegsisuuf	82
4.5.1.4 Sagaagalummaa Balaaleffachuuf.....	85
4.5.1.5 Gaabbii Ibsuuf.....	87
4.5.2 Gama Siyaasaatiin	90
4.5.2.1 Geggeessitoota Jajuufi Qeequu.....	91
4.5.2.2 Malaammaltummaa Balaaleffachuuf	92
4.5.2.3 Mormii Ibsuuf	93
4.5.2.4 Abdii Jijjiiramaa Jiraachuu Ibsuuf	94
4.5.3 Gama Dinagdeetiin.....	96
4.5.3.1 Amala Badaa Dhorkuuf.....	96
4.5.3.2 Dhibaa’ummaa Qeequuf.....	97
4.5.3.3 Qusannaa Barsiisuuf.....	98
4.5.3.4 Haaloo Ittiin Wal Ba’uuf.....	100
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo.....	103
5.1 Cuunfaa.....	103
5.2 Argannoo.....	104
5.3 Yaboo	105
Wabbiilee	106
Dabaleewwan.....	110

Baafata Gabateewwanii

Gabatee 1. Cuunfaa Rgaalee Afgaaffiitiin Namoota Irraa Funaanamanii112

Gbatee 2. Cuunfaa Ragaalee Marii Gereetiin Namoota Iraa Fudhatamanii114

Baafata Suuraalee

Suuraa 1. Suuraa Wayita Qorataan Afgaaffiitiin Rgaa Sassabbatu Sassaabbatu gaafa

14/08/2010 fi gaafa 05/09/2010 Gargaaraa Kaameraatiin ka'e115

Suuraa 2. Suuraa Marii Gree Gndoota Caffee Guddinaafi Kiiramuu 01116

Suuraa3. Suura Yoomessa Tabaalliin Itii Dhiyachuu Danda'u Keessaa Tokko.....117

Boqonnaa Tokko

1 Seensa

Hawaasni addunyaa kana irra jiraatu martuu akkaataa itti naannoo isaa hubatuufi dhimmoota jiruufi jireenya isaa keessatti isa mudatan miira akkamiitiin akka keessumeessu kan ittiin ibsatu falaasama mataa mataa isa niqaba. Ilaalcha hawaasni tokko taatewwan addunyaa kana keessatti raawwataniif qabuufi walittidhufeenya miseensota hawaasa tokko gidduutti akkasumas, miseensota hawaasa tokkoofi hawaasa biro gidduutti uumamu keessatti mudannoowwan uumaman akkamittiin akka ilaaluu ibsuuf tooftaalee hedduu fayyadama. Tooftaalee ittiin hawaasni naannoo isaa ibsu keessaa tokko afoola gargaaramuudhaani. Haaluma kanaan, afoola

hawaasaa qorachuun barbaachisaa ta'uu isaa, Zalaalam Abarraa in Journal of Oromo Studies (2003:133) *There are lots of things to be done by Oromo intellectuals, not only in the systematic collection and documentation of folk-literature, but also special focus on keeping and maintaining its artistic and mythic essence during presentation.*

Yaada kana irraa kan hubatamu, hayyootni Oromoo qorannoo afoolaa geggeessuu keessatti xiyyeeffachuu kan qaban firiiwwan afoolaa walittii sassaabuun kaa'uu qofa irratti utuu hin ta'iin malummaafi miidhagina isaa eeguun dhiyeessuu kan qaban ta'uu isaa agarsiisa. Kana malees, hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti wantoota gama siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaatiin isa mudatan keessaa dhimmoota bu'aa isaaf qaban jajachuufi jajjabeessuuf, kanneen isa miidhan mormuufi balaaleffachuuf, gaabbii qabu ittiin mul'isuuf, jaalala isaa ittiin ibsachuuf, jibba isaas ittiin himachuuf, kan hojii hintolle ittiin tuffachuuf, kan safuu hawaasaa cabse ittiin qeequuf, dedheessa ittiin dammaqsuuf, walakkaa ittiin akeekkachiisuufi kaan immoo ittiin barsiisuuf kan isa gagaaran keessaa tokko gaaddisa fookiloorii isaa jala taa'ee yaada itti dhagahame ibsachuudhaani.

Akka hayyootni xiin-maddaa jedhanitti ilaalchaa, falaasama, aadaa, walumaagalatti eenyummaa hawaasa tokkoo hubachuuf afoola isaa qorachuun murteessaa ta'uu isaa lafa kaa'u. Haalli aadaa hawaasa Oromoo keessatti mul'atus dhugaa kanarraa kan fagaatu miti. Haata'u malee, aadaan hawaasaa, keessumaa aadaan hawaasa Afrikaa gama hundaan duguugamee qoratamee ifa ba'eera jechuuf rakkisaadha. Haala qabatamaa uummatni Oromoo keessa ture irraa kan ka'e immoo uummata Afrikaa keessaa afoolli uummata Oromoo xiyyeeffannaa hin argatiin tureera. Bu'uuruma kanaan, gosoota afoolaa hawaasni Oromoo itti gargaaramuun wantoota jiruufi

jireenya isaa keessatti isa mudatan irratti yaada qabu ittiin ibsatufi hanga ammaattibal'inaan hinqoratamne keessaa tokko tabaallii jedhama. Gosti afoolaa kun xiyyeeffannoo dhabuu isaa qofa utuu hinta'iin gosoota afoola Oromoo keessaa tokko ta'uu isaayyu bal'inaan hinbeekamu. Haata'uyyu malee, tabaalliin gosa afoola Oromoo ta'uu isaa barreessitootni Oromoo tokko tokko hojii isaanii keessatti ibsuu jalqabaniiru. Kanas ta'ee garuu, hojiiwwan barreessitoota kanneenii keessatti maalummaan tabaallii gad fageenyaan qoratamee kan dhiyate miti. Kuni immoo, hawaasni kamiyyu eenyummaa isaa ittiin ibsachuuf qabeenya gahaa yoo qabaatellee qabeenya isaa kana qorachuun ifa baasuu irratti hanqinni kan mul'atu ta'uu isaa agarsiisa. Yaada kana ilaalchisee Finnegan (2012:80) yoo ibsitu:

The present exceedingly simple impression of African literature can be seen to rest more on lack of research than on lack of actual material. Areal understanding of the oral literature of any single African people will only be possible with further detailed research and collection. More information is required not only of actual text but also of the nature and interrelationships of all their literary genres: their conventional forms, content, occasions, exponents and expected audiences. jetti.

Qorataan muuxannoo ofii irraa ka'ee yeroo xiinxalu barattootni Oromoo naannoo afoolli kun bal'inaan itti beekamutti dhalatanii guddatan illee hanqinnikitaabolee wabiifi qorannoowwan wal fakkaatan hinargaman sodaa jedhu irraa kan ka'e afoola kana qorachuuf sodaa itti uumeera. Kunimmoo, dhugaa qabatamaa qorataas mudate ture. Haata'u garuu, akkuma mammaaksi Oromoo "Miidhaga yaadanii miidhama hinyaadani" jedhu sana qorataan rakkoollee jiran karaa danda'amu hundaan furee afoolli kun caalaatti akka qoratamuuf karaa saaquuakkasumas, akka dhala Oromoo tokkootti gahee isaa gumaachuuf qorannoo kana kutannootiin geggeessee fiixaan baaseera.

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Dhalli namaa erga afaaniin waliigaluu eegalee jiruufi jireenya isaa keessatti tooftaalee garaagaraa fayyadamuudhaan yaada isaa waliif ibsaa tureera. Adeemsa baroota dheeraa kana keessatti bu'aa ba'ii jireenyaa ilmi namaa keessa darbe hundi waggoota miliyoonaan lakkaa'aman qaxxaamuree har'a ga'uu kan danda'e afaaniin walii galuu danda'uu isaa irraan kan ka'e ta'uun isaa shakkii hinqabu. Haala kana keessattis, hawaasni iddoowwan garaagaraa jiraatu kuufama muuxannoo isaa dhalootaa dhalootatti dabarsuudhaaf aadaafi seenaa hawaasichaa bu'uura godhachuudhaan kan darbe ittiin yaadachuuf, kan ammaa ittiin dhalootaaf dabarsuuf

akkasumas,kan dhufu ittiin raaguuf gahee fookilooriin qabuolaanaadha.Uummatni Oromoos hawaasa addunyaa keessaa tokko waan ta'eef,ilaalchaafi amantii,jaalalaafi jibba,fedhiifi hawwii,gaddaafi gammachuu,deggersaafi mormii keessa isaa buleefi kkf ibsachuuf akkuma hawaasa addunyaabiroo akaakuwwan fookiloorii adda addaa gargaaramaa tureera.Akaakuwwan fookiloorii uummatni Oromoo yaada,aadaa, seenaafifalaasama isaa dhalootairraa dhalootatti dabarsaa dhufe keessaa tokko afoolaan ta'uu isaa seenaan nidubbata.Afoolli aadaafi seenaa hawaasa tokkoo dhaloota irraa dhalootatti dabarsuu qofa osoo hinta'iin kallattii adda addaatiin faayidaalee hedduu niqaba. Yaada kana, Enongene(2018) waa'ee faayidaa afoolaa yommuu ibsu,

The role of oral Literature as an important discipline can not be over emphasized...that no other discipline is more concerned in linking us(humans) to the cultural heritage than folklore...no other discipline is should be more concerned with discovering what it means to be human...oral literature teaches among other things,the tenets of self restraint, humility, modesty, tolerance,patieny,understanding, altruism and transparency in our dealing with others. Above all, it exhorts us to put our intellectual and technical competence at the service of our society.

Yaadni kunis, dhalli namaa afoola caalaa eenyummaa isaa kan ittiin ibsatu kan hinqabne yoota'u, hunda caalaa immoo afoolli jireenya hawaasummaa keessatti obsa, ofiitti amanamummaa, hubannaa, iftoominaafi walumaagala beekumsaafi dandeettii hawaasa waliin ittiin jiraannu barsiisuuf gahee gudda kan qabu ta'uu isaa ubachiisa.

Afoola Oromoon beekumsaafi muuxannoo isaa dhaloota itti aanuuf dabarsaa ture keessaa immoo tokko afwalaloodha.Walaloon hawaasni tokko miira itti dhagahame gad fageenyaafi haala barbaadeen ibsatee sammuu hawaasichaa boqochiisuu irratti kan itti gitu akka hinjirre ogeeyyiin ogwalaloo dhugaa bahu. Afwalaloonimmoo dameewwan gurguddoo ogwalaloo keessaa tokko ta'uu isaa irraa kan ka'e tajaajila kana kennuun isaa hinmamsiisu.Gosoota afwalaloo uummatni Oromoo itti gargaaramuun dhimmoota garaagaraa irratti yaada isaa calaqqisiisaa ture keessaa tokko afwalaloo tabaallii jedhama.Tabaalliin akaakuu afwalaloo yoomessa, hirmaattotaafi akkaataa itti tabaalamu qabu ta'us, bal'inaan waan qoratame miti.Afwalaloon kun namoota dandeettii walaloo kalaquu qabaniin kan kalaqamu yoo ta'u, namootni dandeettii kana qabanis hawaasa keessatti tabaaltuu jedhamuun beekamu. Qorannoon kunis bifiyyeefi qabiyyee afwalaloo tabaallii hawaasni Oromoo Wallaggaa aanaa Kiiramuu itti gargaaramu sakatta'uun xiinxaluu irrattikan xiyyeeffatedha.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Guddinni Afaan Oromoo dhiibbaa sirna gita bittaatiin irra gahaa ture irraa kan ka'e akka malee quucaree baroota dheeraa lakkoofsisuu isaa irra darbee afaan kun afaan hojiifi afaan barreeffamaa akka hintaaneef hojiin irratti hojjetamaature ammayyu akka seenaa darbeetti waan odeeffamu hintaane. Dhiibbaan hawaasa Oromoofi aadaa isaa irra ture jaarraa 19ffaa keessa kan jalqabe akka ta'e Nagaasoo (1983:329) yoo ibsu,

HaylaMariyam, an Amhara from Godor and apriest who had come to wallaga to chiristanize the Oromo in line with the policy for Emperor Yohannes, proclaimed in 1878. Hayile Mariyam's mission was astrong attack on those Oromo social and cultural practices which in his eyes were "un civilized" and opposed to chiritanity. jedha.

Akka yaada hayyuu kanaatti dhiibbaan aadaa hawaasa Oromoo naannoo Wallagga jiraatu irratti taasifamuu kan jalqabe imaammata amantii Kiristaanummaa babal'isuu jedhuun labsii mootummaan yerosii bara 1878labseen ta'uu isaa agarsiisa. Kana malees, mootummaan yeroo sanatti ture Kaaba biyyattii irraa namoota ergama kana raawwachiisan ramaduun akka ilaalcha isaaniitti aadaafi barsiifata hawaasa Oromoo akka boodatti hafaatti ilaala turan maqsuun amantii Kiristaanummaa babal'isaa akka turan ibsa. Kun immoo aadaan hawaasichaa akka hindagaagneef hanga yeroo dhiyootti danqaa ta'ee tureera.

Haata'u malee, ukkaamsaan sirnoota darbanii kun afaanichi afaan hojiifi afaan barnootaa akka hintaane ittisuu hin dandenyee. Guddina afaanichaa lafaa kaasanii sadarkaa tokko fuulduratti tarkaanfachiisuuf qabsoo jaarraa tokkoo olii gaafatus, wareegama dhiiga ilmaan Oromootiin sadarkaa amma irra jiru irra ga'uu danda'eera. Dhiibbaan hawaasa Oromoofiafaan isaa irra jiru hammam hammaatulle, goototni uummatni Oromoo gama dirree barnootaatiin horate hojiiwwan seenaa guddina afaanichaa keessatti yoomillee hindagatamne hojjetaa turaniiru; hojjetaas jiru. Bu'aan dhamaatii gootota kanneenii yeroo ammaa kana hiresaba kana jala dukkanaa'ee turetti lubbuugodhee egeree afaan hawaasichaatti abdii guddaa horeera. Hayyoonni Oromoo tattaaffii guddina afaanichaaf taasisaa turan keessatti duudhaa Oromoo ganamaa isa waraabamee hindhumne keessaa hojiin gama fookiloorii Oromootiin hojjetan kan nama jajjabeessudha. Haata'u malee, sababoota garaagaraa irraa kan ka'e, afoolli Oromoo bal'inaan qoratameera jechuun hindanda'amu. Yaada kana Dastaa (2015:47) yoo ibsu, "Some of researchs

have been conducted on different genres of folklore. However, as compared to other genres of folklore, The Oromo oral literature are not studied well.”jedha.

Hawaasni Oromoo uumaa isaa ittiin galateeffachuuf, uumama ittiin dinqisiifachuuf, waan jaallatu ittiin leellisuuf, waan jibbus ittiin balaaleffachuufi yaada itti dhaga’amu ittiin ibsachuuf falaasama yaa’ee hindhumne kan mataa isaa niqaba. Dhimma kamiyyu keessatti hawaasni kun yaada isaa ibsachuuf falaasama hawaasa biroo hin akkeessu. Kanas ta’ee garuu, Afaan Oromoo daandii guddinaa kan qabate yeroo dhiyoo ta’uu isaarraan kan ka’e qabeenyi gama fookiloorii hawaasichaan jiru qoratamee hojii irra akka oolu gochuuf hojii bal’aa kan gaafatudha. Bu’uuruma kanaan, tabaalliinafoola hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu gargaaramufi xiyyeeffannaa aargatee hin qoratamne keess tokko waan ta’eef, qorataan afoola kana dagatamuu irraa baraaruu fibu’aa hawaasaaf qabu itti fufee akka kennu gochuuf qorannoo kana geggeessera. Yaada kana ilaalchisee, Fekade (1991:41) akka ibsetti, *“Studying the oral literature of a given people or a group may be of a paramount...still there is no organization or governmental body that has understood its importance in national development and thus foster researches in the field.”* jedha.

Yaadni waraabbii kanaa kan agarsiisu, hanga ammaatti mootummaan is ta’e dhaabbileen mit mootumaa bu’a qabeessummaa qorannoon afoolaa guddina biyya tokkof qabu hubatee qorqnnoon akka irratti gaggeeffamu dhiibbaa godhe kan hinjirre akka ta’e kan ibsudha. Qorataanis, damee barnoota Afaan Oromoo keessaa tokko kan ta’e fookiloorii Oromoo jalatti afwalaloo hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu itti fayyadamuufi hawaasa birattitabaalli jedhamuun beekamu fudhatee akka qoratuuf kan isa kakaase keessaa tokko isa kana yoo ta’u, gama biratiin immoo, uummatni Oromoo aanaa Kiiramuu sabaafi sablammii garaa garaa waliin wal makee kan jiraatu ta’uu isaa irraan kan ka’e, aada, duudhaa, safuufi seenaan hawaasa Oromoo aanichaa aadaa hawaasabiroo waliin wal makaa deemuun akka hindagatamne yaaddoo qorataan qabudha.

Tabaalliin gosa afwalaloo hawaasni Oromoo haalota adda addaa keessatti dhimma itti bahuun yaada isaa ittiin ibsatu ta’uun isaa immoo waan muuxannoo qorataatii ala ta’es miti. Haata’u garuu, gosti afoolaa tabaallii jedhamu kun qoratamee galmaa’uun dhaloota dhufuuf akka darbu gochuufi dirree barnootaa keessatti akka afoola Oromoo tokkootti bal’inaan hojiirra oolee waan hinmul’anneef, qorataan mataduree kana irratti qorannoo geggeessuuf caalaatti kaka’umsa akka godhatu isa taasiseera. Yaada kanas Zalaalem (2003 :133) yoo cimsu,

“In many instances, the folklore documentation has followed the path of orientation towards aspecific ideological goal and audiences. Aspecial attention have, hence, been given to their transformations from orality to written as well as their translation to other languages.” jedha.

Kanaafuu, qorataan hojii qorannoo isaa kana keessatti akaakuun afoolaa kun galmaa’ee barreeffamatti akka jijjiiramufi akka beekamuuf qorannoo kana geggeessuuf yeroo murteessetti gaaffilee bu’uuraa armaan gadiif deebii barbaaduuf qorannicha geggeesseera.

1. Tabaalliin maali?
2. Bifiyyee tabaalliin ittiin aanaa Kiiramuu keessatti mul’atu maal fakkaata?.
3. Qabiyyeentabaallii Oromoomaal irratti xiyyeeffata?
4. Jiruufi jireenya hawaasa Oromoo aanichaa keessatti faayidaan tabaallii maali?gaaffileen jedhan qabxiilee bu’uuraaqorataan qorannoo isaa keessatti deebii barbaaduuf xiyyeeffatee hojjete turan.

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

Qorataanka’umsa qorannoo isaa bu’uureffachuudhaan kaayyoo gooroo fi kaayyolee gooree armaan gadii galma’an ga’uuf qorannoo kana gaggeessera.

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa bifiyyeefi qabiyyee tabaallii Oromoo Wallaggaa aanaa Kiiramuu xiinxaluun ibsuudha.

1.3.2 Kayyoo gooree

Qorataan qorannoo kanaa kaayyolee gooree armaan gadii galmaan ga’uuf qorannicha gaggeesseera.

- Maalummaa tabaalliin ibsuu.
- Bifiyyee tabaalliin ittiin aanaa Kiiramuu keessatti mul’atu agarsiisu
- Qabiyyee tabaalliin Oromoo aanaa Kiiramuu irratti xiyyeeffatu ibsuu
- Faayidaa tabaalliin jiruufi jireenya hawaasa Oromoo aanichaa keessatti qabu fakkeenyaan deggeruun dhiyeessuu.

1.4 Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon tokko kaayyolee akeekkatee ka'e galmaan ga'ee seenu hojiin bu'aa akka argamsiisu abdatameeti. Qorataan isaa kun fiixaan ba'ee dhimmoota armaan gadiif bu'aa qaba jedheewaan yaadeef qorannicha geggeesseera.

- Gosti afwalaloo kunbal'inaan qoratamee hojiirra akka oolu karaa saaqa.
- Qorattootni biroo matadureewwan haaraa guddina afaanichaaf gumaachan irratti qorannoo akka geggeessan kaka'umsa uuma.
- Hambaan afoola Oromoo kungalmaa'ee akka taa'uufi akka hindagatamneef gumaacha.
- Qorattoota afwalaloo Oromoo irratti hojjechuu barbaadaniif yaada ka'umsaa ta'uu danda'a.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Barataan fookiloorii Oromoo qorachuu barbaadu tokko gosootaafwalaloo uummatni Oromooitti tajaajilamu hunda walittii qabee altokkotti qorachuun waan yaadamu miti. Kanaafuu, qorannoo kana keessattis gosootaafwalaloo Oromoo hunda altokkotti qorachuuf yeroofi maallaqa qorataan qabu waan isa daangessuuf, damee afwalalootokko irratti xiyyeffachuun qorannoo isaa geggeesseera. Kana irraa kan ka'e, qorannoon kun gama qabiyyee isaatiin fookiloorii Oromoo keessaa afwalaloo irratti, akaakuwwan af walaloo Oromoo keessaa immoo af walaloo tabaallii Oromoo irratti kan daangeffame yoo ta'u, gama biraatiinis, qorataan humna, baasiifi yeroo qabu yaada keessa galchuun qorannichagodinaalee Oromiyaa keessaa Wallagga Bahaa irratti, aanaalee godinicha keessatti argaman keessaa immoo, afwalaloo hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu tabaallii jechuun waamuu irratti daangeessee qorateera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Hojii qorannoo kanaa keessatti qorataan kaayyoo isaa galma'an ga'uuf bifiyyee fi qabiyyee taballii Oromoo irratti qofa xiyyeeffatee hojjeteera. Kana irraa kan ka'e dhimmoota gosa afoolaa kana waliin wal qabatan kan biroo dhiisee bira darbeera. Dhimmoota kanneen hunda sakatta'ee dhiyeessuu dhabuun hanqina qorannoonkun qabu keessaa isa tokkodha. Hanqinni kun immoo kan uumame xiyyeeffannoon qorataa xiinxala bifiyyee fi qabiyyee tabaallii qofa irratti ta'uu isaa irraa kan ka'edha. Kana malees, rakkoo gurguddoo qorataa mudatan hanqinni yeroo, rakkoo mallaqaa, odeeffannoo kennuu irratti darbee darbee sodaan mul'achuu, odeef kennitootni tokko

tokko suuraa isaanii fudhachuuf hayyamamoo ta'uu diduu,hanqina kitaabolee wabii rakkoo geejjibaafi kkf niargamu.Rakkooleen kunniin haa mudatan malee qorataan yeroo qabutti sirnaan fayyadamuu, bakka geejjibni hinjirretti miilaan deemuun,barreeffamoota wabii mataduree qorannichaatti dhiyatan hanga danda'me sakatta'uu,kaayyoo qorannoo isaa dursee odeeffkennitootaaf ibsuun amansiisee odeeffannoo bal'isee funaannachuun,kanneen suuraa dhowwatan sagalee warraabbachuuf walii galtee uumuun rakkoolee kanneen furee hojii isaa fiixaan baaseera.Kanas ta'ee garuu, rakkooleen hundi guutummaatti furamu jechuun hindanda'amu.Kunimmoo, qorannicha keessatti hanqinootni tokko tokko akka mul'atan taasisa. Kanaafuu, dhimmootni qorannicha keessatti ka'an tokko tokko haala quubsaa ta'een yaada hayyootaatiin deggeramuu dhabuun hanqina qorannichaa isa biraati.Kunis, hanqina qorataan uume utuu hinta'iin tabaalliin aaddaa xiyyeeffannoo argatee hin qoratamne ta'uu isaa irraa kan dhufedha.

1.7 OdeeffannooWaa'ee Naannoo Qorannichaa

Aanaan Kiiramuu aanaalee naannoo Oromiyaa godina Wallagga Bahaa keessatti argaman keessaa ishee tokko yoo taatu,handhuura Oromiyaa Finfinnee irraa gara Dhihaatti fageenya kiilomeetira 459,magaalaa guddoo godina Wallagga Bahaa Naqamtee irraa immoo,kallattii Kaaba Dhihaatiin kiilomeetira 140 fagaattee argamti.Anaan kun aanaa duraan Giddaa Kiiramuu jedhamee waamamaa ture irraa fottoquun of dandeessee aanaa Kiiramuu jedhamuun kan hundoofte baatii Caamsaa bara 1999 ture.Baay'inni waliigalaa uummata aanaan Kiiramuu qabdu dhiira 39724 dubara 45081 waliigala 84805 keessaa Dhiira 13382fi dubara 17565 ida'ama 30947 kan ta'u magaalaa kan jiraatu yoo ta'u,uummatni dhiira 26363 dubara 27495 ida'ama 53858 immoo, baadiyyaa kan jiraatu ta'uu isaa ragaan waajjira bulchiinsa aanichaa irraa argame niagarsiisa.

Uummata aanaa Kiiramuu keessa jiraatu keessaa irra caalaan hawaasa Oromoo haata'u malee,aanicha keessa kan jiraatu Oromoota qofa miti.Durii kaasee baroota adda addaa keessatti uummata kaaba itoophiyaa, keessattuu,uummatni naannoo Walloo,Gondorfi Goojjam sababoota garaa garaatiin aanaa kanakeessa qubatan hedduun aanicha keessa jiraatu.Kanarraa kan ka'e,aanicha keessatti Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa bal'inaan kan dubbataman yoo ta'u, akka qorannoon bara 2008 A.L.Htti dhaabbata miti mootumaa 'One Wash' jedhamu waajjira bishaan,albuudaafi inarjii aanaa Kiiramuu waliin ta'uun geggeesse agarsiisutti baay'ina

waliigalaa uummata aanichaa keessaa uummatni Oromoo %75 yoo qabatu, uummatni Amaaraa %25 tti akka shallagamu mul'isa.(Obbo Nagaraa Baabbaa,guyyaa 02/06/2010). Hawaasni aanichaas amantiilee garaa garaa kan hordofu yoo ta'u,amanttiileen gurguddoo aanicha keessatti hordofamanis Ortodoksii,Piroteestaantii,Waaqeffataafi amantii Musiliimaati.

Moggaasni maqaaaanaa Kiiramuu maqaa magaalaa teessoo bulchiinsa aanichaa taateefi Kiiramuu jedhamuun beekamtuun kan waamamu yoo ta'u,haala moggaasa maqaa Kiiramuu jedhu kana ilaalchisee yaadota garaa garaa lamatu jiru.Yaadni inni tokko,bara mootiinGoojjam Tekile Hyimaanot jedhamu kutaa biyya Goojjam bulchaa turetti Mootota Yeroo sana kutaa biyya Wallagga jedhamee waamamaa tureefi yeroo ammaa kana godinaalee afuritti qoodame bulcha turan keessaa mootii Horroo kan ture nama Abiishee Garbaa jedhamu waliin lola walirratti bananii yeroo turanitti loltootni Tekile Hayimaanot waraana irra erga turanii booda baatii Adoolessaa keessa gara biyya isaaniitti galuuf wayita deebi'an lagni Abbayaa guutee isaan ceesisuu dhowwe.Kanaafuu,laga gamana dhaabatanii gamatti lallabuun maal akka wayyu wayita gaafatan warri laga gamaa Afaan Amaaraatiin “አዚያው ከረመው” waan jedhaniif duuba deebi'anii bakka amma magaalaa Kiiramuu jedhamu kana dunkaana buufatanii waan ba'aniif maqaan Kiiramuu jedhu kun jecha Afaan Amaaraa 'kiremu' jedhurraa dhufe kan jedhudha(obbo Galataa Horaa,obbo Guyyaasaa Dibaabaa,Obbo Moosaa Yadataa guyyaa30/5/2010).

Haata'u malee,maanguddootni aanaa Kiiramuu tokko tokko akka jedhanitti af seenaan haala kanaan seeneffamu kun ergama mataa isaa kan qabudha malee dhugaa moggaasa maqaa Kiiramuu jedhu kana kan ibsu akka hintaane dubbatu.Akka maanguddootni aanaa kanaa ibsanitti, yaada isaanii kanaaf akka ragaatti kan dhiyeessan maqaaleen iddoowwangaraagaraabara minilikii kaasee hanga baraDargiitti karaa mul'atuufi dhokataa ta'een akka jijjiiramaniifyaalamaa kan tureta'uu isaa ibsuun yaada isaanii kana fakkeenyaan deggeranii dhiyeessu. Fakkeenyaafis,bara mootiin Hayile Sillasee waraana xaliyaanii gara Ingilizitti baqatee ture namootni sirna gita bittaa sana waliin hidhata qabannaannoo Kiiramuu lafa Oromoota irraa fuudhamee kennameef irra qubachuun mootummaa yeroo sanaa tajaajilaa akka turan yaadachiisu.Haalli ture utuu kanaan jiruu,Tafariin (Hayile Sillaaseen)gara biyyaatti deebi'e.Jarreen ormaa naannoo sana qubatanii turanis,deebi'ee dhufuu isaatti kan gammadan fakkeessanii ‘፪፻፺፭’akka jedhannatti himan.Yaadni isaanii kun,yeroo sanaaf aangoon mootii Hayile Sillaasee beekamtii argatee itti haafufu kan jedhu fakkaatee yoo mul'ateyyu,maqaa iddoo

irra qubatanii turanii sana maqaa duraan ittiin waamamaa ture Kistaana Biiftuu jedhamu jijjiiruun ‘ይጥኛ ተፈሪ’ jedhamee akka waamamu gochuu danda’aniiru. Kun immoo, lafa naannoo sanaarra kan ture uummata Amaaraati jedhamee akka himamuuf jecha itti yaadanii kan godhan akka ta’e hubachiisu. Maqaan kun ammallee akkuma jijjirametti jiraachuu isaafi iddoowwan akkasii kanbiroonilleekan jiran ta’uu isaanii dabalani natti himaniiru. (Obbo Immiruu Yaadataa, obbo Abdiisaa fufaa, obbo Galataa Horaamaanguddootaaanaa Kiiramuu, guyyaa 3/06/2010)

Moggaasa maqaa Aanaa Kiiramuu ilaalchisee yaadni inni lammaffaa, maqaan aanaa kanaa jalqabuma irraa maqaa namaa akka ture kan agarsiisudha. Akka yaada kanaatti, Kiiramuun maqaa namaa, qomoo Oromoo Booranaa keessaa tokko kan ta’e ilmaan Jaawwii Maccaa keessaa isa tokko ture. Namichi kun naannoo amma Kiiramuu jedhamee waamamu kana qubatee waan tureef, adeemsa keessa naannoon kun maqaa namicha kanaatiin waamamuu akka eegale dubbatama. Akka yaada kanaatti, namni Kiiramuu jedhamee waamamu kunis moggaasa kana kan argate jechakiira jedhu irraa yoota’u, hiikti isaas fo’aa qalloo, garuu immoo jabaattuufi kan hincinne jechuu akka ta’e maanguddootni aanichaa ibsaniiru.

Teessumni aanaa Kiiramuu argama birqabaatiin, karaa Bahaa aanaalee godina Horroo Guduruu Wallaggaa keessatti argaman sadii: aanaa Amuruu, aanaa Jaarteefi aanaa Abee Dongorootiin, karaa Dhihaa aanaa Giddaa Ayyaanaatiin, karaa Kaabaa aanaa Amuruufi bulchiinsa mootumaa naannoo Amaraatiin, karaa Kibbaa aanaa Giddaa Ayyaanaafi aanaa Abee Dongorootiin marfamtee argamti. Aanaan Kiiramuu qilleensa baramaa badda-dareefi gammoojjii kan qabdu yoota’u, bal’ina lafa waliigalaa hektaara 107110 keessaa badda dareen %57.3 yoota’u, gammoojjiiin %42.7 uwwisa. Haaluma kanaan, aanaan kun waggaatti ho’a giddugaleessaan argattu yeroo ilaalamu olaanaan digirii seelishiyeesii 29, gad aanaan digirii seelishiyeesii 15 ta’uu isaa akkasumas roobni aanaa kana keessatti roobu waggaatti giddugaleessaan inni guddaan millii meetira 1800 fi inni xiqqaan millii meetira 1500 ta’a. Lafa waliigalaan aanaan kun qabdu keessaa, %59.8 kan ta’u qonnaaf, %14.83 dheeddichaaf, %2.9 bosonafi %22.4 lafoota adda addaa jedhamuun lafa akka tulluu, hallayyaa, caffee fi kkf of keessatti qabatetti qoqqoodamee jirachuu isaa ragaan waajjira lafaafi eegumsa naannoo aanaa Kiiramuu irraa argame niagarsiisa

Fakii 1.Kartaa Aana Kiiramuu Qrataan Gaafa 28/05/2010 Wajjira Buichiinsa anaa Kiiramuu Demuun ofii isaa Kaafate.

1.7.1 Qabeenya Uumamaa Aanaa Kiiramuu

Aanaan Kiiramuu qabeenya uumamaa hedduu qabdu keessaa lageen gurguddoo bonaafi ganna aanicha keessa qaxxaamuruun yaa'an kanneen akka laga Qarsaa, Hangar, Waraabessa, Gonka, Halaltu, Dadhabbifi kanneen biroo eeruun nidand'ama. Lageen kunniin, tajaajila bishaan dhugaatii hawaasaaf kennan cinaatti hojii qonna jallisii aanicha keessatti babal'achaa jiruuf gumaacha gudda gochaa jiraachuu isaan ragaanii waajjira misooma jallisii aanaa Kiiramuu irraa argame niibsa. Bu'uuruma kanaan, uummatni aanaa kana keessa jiraatu irra caalaatti jallisii aadaatti kan gargaaramu yoota'elless, jallisiin hammayaa tokko laga Qarsaa jedhamu irratti hojjetamee lafajallisii kanaan misoomuu qabu hektaara 77 keessaa hektaarii 70 misoomee kan jiru ta'uu isaa ragaan waajjirichaa dabalee ibseera. Akka odeeffannoon waajjira bishaan, albuudaafi inarjii aanichaa irraa argadhe ibsutti immoo, aanaa Kiiramuu keessatti akaakuwwan albuudaa lafa irraafi lafa keessatti argaman bal'inaan qoratamuu baatanis, albuudotni adda addaa aanicha keessatti kan argaman ta'uu isaa agarsiisa. Akaakuu albuuda kanneeniis tokko tokkoon yoo himan dhagaa bifa garaagaraa, cirracha gosa adda addaa, sibiila gurraacha, hora, dhoqqee ashaboo, dhakaa burcuqqoofi kkf aanicha keessatti kan argaman ta'uu isaanii tarreessaniiru

Qabeenya uumamaa aanaan kun qabdu kan biraan bosona uumamaati. Odeeffannoon waajjira eegumsaafi kunuunsa bosonaafi bineensota bosonaa aanaa kanaa irraa argame akka agarsiisutti waggoottan kurnan lama darbaniin dura irra caalaan lafa gammoojjii aanaa kanaa bosonaan uwwiffamee kan ture ta'uu isaa agarsiisa. Haata'umalee, yeroo ammaa lafti gammoojjii bal'inaan hojii qonnaatiin qabamuufi baay'inni uummataa dabalaa deemuu isaa irraa kan ka'e bosonni lafa sana irra ture ciramee manca'uun isaa himameera. Kanas ta'u garuu, ammas darbee darbee bosonni akka bosona Hummunoo, bosona Abeetoo, bosona Albuulee, bosna Mirriigaa, bosona Habbakkoo, bosona Meexxiifi kanneen kana fakkaatan aanicha keessatti kan argaman ta'uufi, bosona kana keessa bineensotni bosonaa jiraatan bineensota akka leencaa, qeeramsa, iyyaa, bosonuu, quruphee, hilleettii, booyyee, karkarroo, jaldeessa, qamalee, canoo, xirinyii, wakkallee, sardiida, dhaddee, osolee, waldiiggeessa, waraabeessaafi kanneen biroo maqaa dhahuun nidanda'ama. Kanamalees, sanyiiwwan simbirrootaa keessaa huummoo, cirarbaa, quuroo, himaanoo, gogorrii, sololiyaa, daakiyyeefi kan biroon bosona kana keessatti akkasumas naannoo bosona kanaatti `niargamu. Bineensotni akka gafarsa, warabboofi borofni immoo bineensota

aanaa kana keessaa yeroo dhiyoo badan akka ta'e odeeffannoo waajjirri kun kenne irraa hubatameera.

1.7.2 Bu'uura Dinagdee Hawaasa Aanichaa

Utubaan dinagdee hawaasa Oromoo hojii qonnaa iiratti kan bu'uureffame ta'uun isaa icciitii miti. Hojiin qannaas, lafa qotuun midhaan oomishuufi horsiisa horiikan of jalatti hammatu ta'uun isaas ifadha. Dinagdeen hawasa Oromoo aanaa Kiiramuus akkuma hawasa Oromoo kanneen biroo irra guddeessaan hojii qonnaa kan bu'uureffatedha. Haaluma kanaan, hawaasni aanichaa lafa qotuun akakuu midhaan nyaataa oomishu keessaa xaafii, boqqolloo, garbuu, qamadii, daagujjaa, boobee, bisingaa, anfeecii, baaqelaa, atara, shumburaa, boloqqeefi kkf kan eeraman yoo ta'u, midhaan zayitaa kanneen akka nuugii, talbaa, saalixii, sanyii raafuufi kkf akkasumas, kuduraafi muduraa keessaa dinnicha, raafuu, qeexoo, hundeediimaa, timaatima, kaarotii, loomii, muuzii, kookii, shonkoraa, qullubbii adii, qullubbii diimaafi kanneen biroo niomishamu. Kana malees, bunni oomisha aanaa kana keessatti oomishamuun gabaaf dhiyaatu yoo ta'u, jirbiin oomisha qonnaa kanaan dura aanicha keessatti oomishamaa turee yeroo ammaa kana hojii qonnaa keessaa ba'e akka ta'e ragaan waajjira misooma qonnaa aanaa Kiiramuu irraa argame niagarsiisa

Akka odeeffannoon waajjira qonnaa aanaa Kiiramuu irraa kenname agarsiisutti, hawaasni aanichaa hoii qonna lafaa cinaatti horsiisa horii irratti bal'inaan bobba'ee waan jiruuf, akaakuu beeladoota garaagaraa horsiisuutiin kan beekamudha. Haaluma kanaan, yeroo ammaa kana aanicha keessatti qabeenya beeladaa jiran keessaa horiingaafaa 165324, hoola 27145, re'ee 39733, harree 27211, gaangee 892 Lukkuu 148244fi farad 59 ta'an aanicha keessatti niargamu. Hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu irra caalaan hojii qonnaa irratti bobba'uun jiruufi jireenya isaa kan geggeeffatu haata'u malee, hojiin hawaasa aanichaa qonnaa qofa irratti kan daangeffame miti. Hojiiwwan biroo hawaasni aanaa kanaa irratti bobba'ee jiraatu keessaas, hojiin ogummaa harkaa, daldalaafi hojiin humnaa keessatti argamu. Hojii ogummaa harkaa aanaa Kiiramuu keessatti hojjetaman keessaa immoo uffata dhahuu, sibiila tumuu, hodhaa hodhuu, jirbii fo'uu, suphee dhahuu, ijaarsa manaa, gogaa duuguufi kan biroonis nieeramu.

Namootni uffata dhahuu irratti bobba'anis, gaabii, bullukkoo, qoloo, balee, jaanoo, sabbataafi kkf hojjechuun galii dabalata argachaa kan turan ta'uufi yeroo ammaa kana sababa oomishni jirbii

aanicha keessaa badeefnamoota hojii kana irratti bobba'an irratti dhiibbaa fiduun isaa himameera.Ogummaa

sibiilatumuutiinis,qottoo,maakkee,gasoo,haamtuu,haaduu,qiyyii,sibbattii,qonyee,gajamoo,eeboo, hankaassee, cuubee,billaa,qabduufi kkf oomishanii gurguruun madda galii dabalata godhatanii akka ittiin jiraatan ibsameera.Aanaa kana keessatti suphee dhahuun hojii bal'inaan hojjetamu yoo ta'u,meeshalee manaa akka xuwwee, jabanaa, sataattee, okkotee, gaanii, dooccoo, maasaroo,eelee haadhoo, beddee, eelee buddeenaa, sunsumafi kkf irraa tolchuun itti tajaajilamuu, akkasumas, gabaaf dhiyeessuun madda galii ta'ees nitajaajila.Kana malees,daldalli xixiqqaan hojii hawaasni aanichaa irratti bobba'ee jirufi hojii kanaanis meeshaaleen jireenya dhala namaaf barbaachisan hundi keessatti nidaldalamu.Ogummaan gogaa duuguu yeroo ammaa hawaasa aanaa kanaa biratti bal'inaan kan beekamu ta'uu baatus,bara durii hojii kanaan teepha,jandee,burkaanii,siree tephaa,gaadiifi kkf hojjetamaa akka ture himameera. Gama hodhaa hodhuutiin kan hirmaatu dubartoota qofa yoo ta'u, meeshaalee akka gundoo, mosobii, qolomshaashii, horooboo, igilgiliifi kkf hojjechuun madda galii dabalata ta'ee tajaajila.

Namootni hojii humnaatiin jiraatanis aanaa kana keessatti niheddummatu.Keessumattuu,yeroo dhiyootii as hojidhabdummaan babal'achaa deemuu isaa irraan kan ka'e,namootni aanaa kana keessatti hojii humnaa irratti bobba'anii jiran dabalaa jiraachuu isaa irrayyu dhiira,dubara,dargaggeessaafi maanguddoo kan addaan hinbaafne ta'uu isaa waajjirri hawaasummaa aanichaa ibseera.Bu'uuruma kanaan,yeroo ammaa kana hoji-dhabeeyyiin aanaa kana keesstti seeraan galmaa'anii jiran dhiira 2146fi dubara 1074 waliigala 3220 akka ta'an ragaan waajjira dhimma hawaasummaa aanichaa irraa argadhe irraa hubachuun danda'eera.Hojiiwwan gareen kun irratti bobba'an keessaas,mana maraguu, konkolaataatti mi'a fe'uufi busuu,meeshaalee adda addaa baatanii gara gabaatti geessuufi deebisuu,dhakaa baasuu,boolla bishaaniifi mana boolii qotuu,midhaan haramuu,oomisha gahe sassaabuu,mana ijaaruu,muka falaxuufi kan biroo irratti babba'anii argamu. (obbo Margaa Yaadataa, guyyaa 02/06/2010) Hawaasni Oromoo aanaa kanaas sochii dinagdee isaa guddiffachuuf taasisaa ture keessatti hojiiwwan armaan olitti tarreeffaman irratti wayita bobba'u kaayyoo garaa garaatiif gosoota afoolaa fayyadama ture hedduu keessaa tabaalliin isa tokko akka ta'es odeeffannoon hawaasa keessaa argadhe ni agarsiisa.

1.7.3 Aadaa Hawaasa Oromoo Aanichaa

Uummatni Oromoo aanaa kanaa hidda tokko irraa kan lateta'uu isaa irraa kan ka'e, aadaa,duudhaa, barsiifatafi falaasama wal fakkaatu qaba.Uummatni Oromoo aanaa Kiiramu aadaa miidhagaa gama uffannaa,nyaata,safuu hawaasaa gaa'ela,walgargaarsa,jaarsummaafi kkfyeroo dheeraatiif hawasichi itti gargaaramaa ture hedduu niqaba. Aadaa hawaasni Oromoo aanaa kanaa qabu hunda walittii qabee bal'inaan ibsuun xiyyeeffannoo qorannoo kanaa waan hintaaneef,aadawwan hawaasichaa tokko tokko irratti odeeffannoon gaggabaaboo akka itti aanutti kaa'amaniiru.

1.7.3.1 Aadaa Fuudhaafi Heeruma

Akkuma hawaasa Oromoo godinaaleefi aanaalee biroo hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuus aadaa fuudhaafi heerumaa akaakuu garaagaraa niqabaata.Akaakuu fuudhaafi heerumaa hawaasichi ittiin gaa'ela hundeeffatu keessaas, kaadhimannaa, ababbalii, aseennaa, butii, dhaalmaa, sabbatmarii maqaa dhahuun nidanda'ama.Isaan kana keessaa kaadhimachuun aadaa fuudhaafi heerumaa bal'inaan aanaa kana keessatti hojii irra oolufihawaasa Oromoo aanichaa biratti kabaja gudda qabu yoo ta'u,akaakuu sirna gaa'elaa kana keessatti ilmi gaa'elaaf ga'e tokkoofi shamarreen gaa'elaaf geesse tokko waliin fedha maatii isaanii irratti hundaa'uun sirna itti gaa'ela raawwatandha.Akakuu sirna gaa'elaa kana keessattis,abbaan ilmaa mucaan isaa gaa'elaaf ga'uu isaa mirkaneeffatee fuusifachuuf yeroo murteessu shamarree ilma isaaf taatu ofii isaafi firootnis akka barbaadaniif itti hima.Adeemsa kana keessattis,namootni ilma ga'eef kaadhimaa barbaadan shamarreen gaa'elaaf iyyaafatan sun ulaagaalee aadaa hawaasa aanichaa keessatti akka safartuutti ilaalaman kan guuttu ta'uu ishee qorachuufi qorachiisuun irraa eegama.Hojiin qorannaa kunis, hiriyoota, ollaafi firoota naannoo kan hirmaachisu ta'uu isaa irrayyu iccitiidhaan kan geggeeffamuta'a.

Namootni kana irratti hirmaatanis,odeeffannoon waa'ee shamarree iyyafatamtu tokko ilaalchisee kennan dhugaa irratti kan hundaa'e ta'uutu irraa eegama.Kunis,akka ilaalcha hawaasa Oromoo naannoo sanaatti dhimmi gaa'eelaa keessatti dhugaa jiru dhoksuun yookaan kan hin jirre itti dabaluun egeree qee ofiif garii miti jedhamee waan amanamuuf, dhugaa jiru dhoksuus ta'e itti dabaluun baay'ee sodaatama.Yeroo ammaa kana garuu,bal'inaan hojiirra olaa jirajechuun rakkisaa yoo ta'eyyu,kanaan dura hawaasni Oromoo naannoo kanaa ulagaa ittiin shamarree tokko

madaalee gaa'elaaf gaafatu hedduu akka qabu manguddootni aanaa kanaa nihimu. Odeeffanoo manguddootni kunniin naaf kennan akka agarsiisutti, beekumsa haati shamarree tokko qabdu ilaaluun ulaagaa isa jalqabaa akka ta'e mul'isa. Kunis, durbi haadha ishee hin hankaaktu; yoo haati beektuu taate isheenis beektuu, yoo haati boosettii taate isheenis boosettii taati ilaalcha jedhu irraa kan madde akka ta'e agarsiisa.

Garabal'ina shamarreen tokko maatii, firaafi ollaafi qabdu iyyaafachuun immoo ulaagaa biraati. Ulaagaan kunis aadaa hawaasa kanaa keessatti "Garabal'eessi re'ee hora." akkuma jedhamu jiruufi jireenya maatii, ollaafi hawaasa naannoo waliin dabarsan keessatti dhimmootni qormaata namatti ta'anfi jireenya hawaasummaalee diiguu danda'an yeroo nama mudatanitti dubbii qabbaneessuunnagaa buusuuf garabal'ina qabaachuun murteessaa ta'uun isaa itti amanama. Kanaafuu, amala dhalli namaa qabaachuun irraa eegamu keessaa isa kana ulaagaa gaa'elaa godhanii ilaaluun gaa'elli hundaa'u sun wabii akka godhatu kan gargaaru ta'ee akka fudhatamu maanguddoonni aanichaa cimsanii kaasaniiru. Akka yaada isaanii kanatti ulaagaa sadaffaatti kan qoratamu Ogummaa harkaa shamarreen sun qabdu yoo ta'u, ogummaa hojii mana keessaa irraa eegaalee hamma hojii alaatti beekumsi isheen qabdu nisakatta'ama. Hojii ogummaa kana keessaas, ogummaan hodhaa hodhuufi jirbii fo'uu durii jalqabee aanaa kana keessatti mallattoo kaamettummaa dubartootaa godhamee ilaalamaa akka ture maanguddoonni niibsu.

Yaada kanairraa hubachuun kan danda'amu akka ilaalcha hawaasa Oromoo aanichaatti ogummaa hodhaafi jirbii fo'uu qabaachuun ulaagaa beekumsi dubartootaa ittiin qoramu godhamee ilaalamaa kan ture ta'uu isaa qofa osoo hinta'iin, falaasama uummata Oromoo aanichaatiin egeree jiruufi jireenya nama tokko akkataa kamiin tilmaamanii bira ga'uun akka danda'amu kan namatti agarsiisudha.

Aadaan fuudhaafi heerumaa aanicha keessatti beekaman keessaa ababballii yoo ta'u, sirna fuudhaafi heerumaa kana keessatti iddoo olaanaa kan qabu fedhii warra wal fuudhu lameeniiti. Kana malees, sabbat marii dhaalmaafi kkf aadaa fuudhaafi heerumaa aanaa kana keessatti beekamandha.

1.7.3.2 Aadaa Wal Gargaarsaa

Ummatni Oromoo aanaa Kiiramuu gurmaa'insa caasaa hawaasaa tajaaajila wal gargaarsaaf ijaaraman sadarkaalee garaa garaatti gurmeessuun aadaa ittiin yeroo gaddaa, yeroo gammachuufi

yeroo rakkinaa wal cinaa dhaabbachuun ittiin waliif gammadu kan ittiin wal jajjabeessu, wal gumaachu, akkasumas, rakkoo hawaasummaa walii kan ittiin waliif furu hedduu ni qaba. Gurmaa'insi caasaa hawaasaa kunis, kaayyoo ijaarameef irratti huda'uun maqaalee adda addaa moggaafatanii argamu. Kanneen keessaas, uqubii, iddirii, daboo, daadoo, maaldhibdeefi kan biroon keessatti argamu. Gurmaa'insa kanneen keessaa uqubiin aadaa qusannaa hawaasni aanichaa maallaqa ittiin walittii qabuun dabareedhaan waliif kennandha. Iddiriin gurmaa'insa hawaasaa uummatni aanaa sana keessatti gaddaafi gammachuu irratti humna, maallaqaafi meeshaalee adda addaatiin wal deggeruuf ijaaramu yoo ta'u, tajaajila hawaasummaa kennuu irratti jaarimiyaalee hawaasaa kanneen biroo caalaa gahee olaanaa taphachaa kan jirudha. Daadon hojii hawaasni aanichaa hojjetu kamirrattiyyu walitti gurmaa'uun dabaree deemanii kan ittiin waliif hojjetan yoota'u, daboon aadaa walgargaarsaa hawaasni hojii namni tokko qofaa isaa hoojjetee keessaa ba'uu hin dandenyee tokko akka humna isaatti affeerraa qopheessuun hawaasni gareedhaan irratti bobba'ee wal gargaarudha.

Kana malees, aadaa hawaasa aanichaa keessatti maal dhibdeedhaan nama firri dhiyoo jalaa boqote tokko sababa gaddaatiin hojiin isaa yoo jalaa hafe, qotiyyoon qonnaa yeroo malee yoo jalaa du'e, yookaan balaan kan biroo yoo isarra gahe hawaasni naannoo kaka'umsa ofiitiin afeerraan utuu hinbarbaachisiin hojii abbaan dhimmaa hojjechiifachuu barbaade irratti argamuun gargaarsa taasisudha. Hawaasni Oromoo aanichaa bakkeewwan akkasiifi kkf yoo wal gahu gosa afoolaa tabaallii jedhamu kanaan yaada qabu ibsachuun kan bamedha. Aadaa kanneeniin wal qabatee mudannoo uumamu irrattiifi bakkeewwan hawaasni wal gargaarsaaf wal gahutti tabaalliin kan dhiyaatu ta'uu isaa madden odeeffannoo ko irraa afgaaffiitiin qalqulleeffadheera.

1.7.3.3 Aadaa Nyataafi Dhugaatii

Aanaa Kiiramuu keessatti nyaata aadaa beekaman keessaa cumboo, hancootee, beddoo, marqaa, foon dheedhii, qorii, kukkuta, caccabsaa, muguroo, cukkoo, cororsaa, daabboo, tussoo, damma, buddeenaafi kkf kan jiran yoo ta'u, gosoota nyaataa kanneen keessaa buddeenni soorata guyyuu hawasichaa keessa tokko yoo ta'u, hancootee, cumboofi qoriin nyaata yeroo ayyaana waggaafi keessummaa kabajaaf qophaa'u ta'uu isaa maanguddootni aanichaa himaniiru. Akaakuuwwan nyaata aadaa kanneen keessaa kukkutaafi caccabsaan nyaata sababa adda addaaf firri wal dubbisuuf qabatee walittii adeemu akkasumas, cukkoon nyaata utuu hinsamiin yeroo dheeraa turu waan ta'eef irra caalaatti namoota karaa bu'aniif galaaf kan qophaa'u ta'uu isaa maanguddoonni

kunniin dabalani ibsaniiru.Kana malees, akaakuun dhugaatii aadaa aanicha keessatti beekaman daadhii, farsoo, haraqee, buqurii,gabacillaa, buna dhadhaa,birziifi kkf akka ta'an odeeffannoo argame irraa hubachuun danda'ameera.Aadaa hawaasa Oromoo aanichaa keessatti akkuma akaakuuwwan nyaataa akaakuun dhugaatiis yeroo itti qophaa'aniifi sababii qophaa'aniif qabu.(obbo Namoomsaa Lamuu, obbo Moosisaa Yaadataafi obbo Oljirraa Galataa, guyyaa 13/06/22010)

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana jalatti ragaaleen mataduree qorannoo kana waliin hidhata qaban sakatta'amanii dhiyaataniiru. Sakatta'a barruu kana keessattis, gama tokkoon dhimmoota qorannicha keessatti ka'an ilaalchisee yaadni hayyootni qaban maal akka fakkaatu sakatta'ameekan dhiyaate yoota'u, gama biraatiin immoo, qorannoowwan walfakkaatanfi kanaan dura namoota birootiin hojjetaman sakatta'uunwalittii dhufeenyaafi garaagarummaa qorannoo kana waliin isaan qaban ibsuu irratti kan xiyyeeffatedha. Kana malees, yaadrimeewwan garaagaraa qorannoo kana keessatti hubatamuun irra jiru kutaa kana keessatti ibsi itti kennameera.

2.1 Yaad-rimee Fookiloorii

Gaaffii fookilooriin maali? jedhu akka salphaatti kanadha jedhanii bira darbuun waan danda'amu akka hintaanehiika hayyootni fookilooriif kennan irraa hubachuun nidanda'ama. Gaaffii kana deebisuuf hayyootni dirree qorannoo kana irratti bobba'an kallattii garaa garaatiin ilaaluun hiikaa turaniiru. Haata'u malee, sababoota adda addaa irraa kan ka'e hiika hayyootni hundi irratti waliigalan argachuun rakkisaadha. Hayyootni tokko tokko yaadrimee fookiloorii jedhuuf hiika kennuuf hiika jechootaa fookilooriin irraa uumamee kan bu'uureffatanyoota'u, walakkaan ammoo fookilooriin maal akka ta'e hiikuuf hiika jechaa irratti rarra'uu caalaa wantoota fookilooriin of keessaatti hammatu irratti xiyyeeffachuun gaarii ta'a jedhu. Hayyoonni biroo immoo, hawaasni addunyaa kanarra jiraatu marti fookiloorii mataa mataa isaa qabaachuu isaa irraa kan ka'e wantoota tokkoon tokkoo aadaa garee hawaasa addunyaa kanarra jiru of keessatti hammatu tarreessanii fixuun rakkisaa waan ta'eef wantoota fookilooriin of keessatti hammatu kanneen tokko tokkoon tarreessanii qorachuu irra garee gareetti qooduun ilaaluun akka filatamu lafa kaa'u.

Maalummaa fookiloorii ilaalchisee Oring (1986:135) Dundes wabeeffachuun yoo ibsituu,

"Folklore refers to any group of people what so ever who share atleast one common factor. The common factor create asense of collective identity sothat, any population with such asense could be regarded as folk." jedha.

Hiikaa Oring fookilooriif keennite kana yeroo ilaallu, hiika jechootaa lamaan fookilooriin irraa uumame kan bu'uureffate fakkaata. Kanaafuu, jechi folk jedhu garee hawaasaa waan waliin qooddatu tokko qabu jechuuyoo ta'u, folklore jechuun ammo sayinsii hawaasa sanaafi waa'ee

garee hawaasa kanaa qo'atudha yaada jedhu of keessaa qaba. Hiika kana akka waliigalaatti yeroo ilaallu garuu hiika jechootaa lamaan fookilooriin irraa ijaarame folkfi lore bu'uura godhachuun kan kenname ta'uu isaa hubanna. Gama biraatiin immoo, hayyoonni biroon maalummaa fookiloorii yoo hiikan ka'umsa kan godhatan hiika jechootaa fookilooriin irraa uumamee utuu hinta'iin wantoota fookilooriin of keessatti hammatu irratti kan xiyyeeffatan fakkaata. Yaada kana Martha C and Stephen (2005:1-2) yoo ibsan,

Folklore is many things and it is almost impossible to define succinctly. It is both what folklorists study and the name of the discipline they work within. Yes, folklore is folk song and legends. It is also quilts, boy scout badges, high school marching, banitations, jokes, chain letters, nick names, holyday food...and many other things you might or might not expect. Folklore exists in cities, suburbs and rural villages, in families, work groups and dormitories.

Akka yaadawaraabbii kanaatti fookilooriin waantoota jiruufi jireenya dhala namaa waliin hidhata qaban hedduu kan of keessaatti hammatu ta'uu isaa irraan kan ka'e hiika gabaabaa kennuufiin rakkisaa ta'uu isaa nama hubachiisa. Haata'u maleemmoo, yaadrimeen kun wantoota hayyootni fookiloorii keessatti qo'ataniifi gosa ogummaa qo'atamu sanaa kan of keessatti hammatu akka ta'efi wantootni kana jalatti ilaalamuu danda'andhimoota nuti fookilooriidha jennee hinyaannellee dabalachuu akka danda'u ibsa. Dabalataanis, fookilooriin magaalaa, baadiyyaa, maatii, gareewwan hawaasaa adda addaafi kkf keessatti kan mul'atu ta'uu isaa irraan kan ka'e hunda galeessa ta'uu isaa namatti agarsiisa. Yaaduma kana fakkaatu Okpewho, (1992:5) "...However, it is important to note that the folklore of people consists essentially of two kinds of activity: what this people traditionally say (eg. Songs, proverbs, tales) and what they traditionally do (eg. weaving, dance, rituals.)" jedha. Kana malees, akkaataa itti fookilooriin dhalootaa dhalootatti daddarbu ilaalchisee Sims and Stephens, (2005:8) yoo ibsan,

Folklore is informally learned, an official knowledge about the world, our selves, our communities, our beliefs, our culture, and our traditions, that is expressed creatively through words, music, customs, actions, behavior and materials. It is also the interactive dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people.

2.2 Yaaxxinaalee Fookiloorii Qorannichi Bu'uureffate

Beekumsi tokko bu'aa maalii akka buusuufi beektotni haala kamiin beekumsa kana maddisiisuu akka danda'an karaa itti agarsiisuu danda'uu isaanii irratti hundaa'uudhaan yaaxxinootni fookiloorii adda addaa nijiru. Yaaxxinootni kunniinis, ka'umsa yaada qorannoowwan fookiloorii

ta'uun nitajaajilu. Bu'uuruma kanaan Dorson, (1972) akka ibsetti yaaxxinaalee fookiloorii yeroo ammaa fudhatama qaban jechuun tarreesseera. Yaaxxinoota kanneen keessaa qorannoon kun yaaxxina haalaa(contextual theory), yaaxxina faayidaa(Functional theory) fi yaaxxina caasaa(structural theory) bu'uura godhachuun geggeeffameera. Akka Dorson (1972:45-46) ibsetti yaadrimeen yaaxxina haalaa, hiikti fookiloorii tokko hafee(text) keessa utuu hinta'iin yoomessa hurruubummaa keessa jira yaada jedhu kan of keessaa qabudha. Yaada kana ilaalchisee hayyuunkun yommuu ibsu,

The folklore concept apply not to a text but to an event in time in which a tradition is performed or communicated. Hence the whole performance or communicative act must be recorded. The collector can no longer simply write down or tape-record a text, for the text is only part of each unique event.

Kanaafuu, akka yaaxxina kanaatti afoola tokko qo'achuun kan danda'amu haala qabatamaa afoolli sun keessatti hurruubamu, akkaataainni itti hurruubamu, wantoota yeroo hurruubbii dhimma itti bahaman akkasums, eenyuun, eessattifi yeroo akkamii akka hurruubamu walumaa gala, yoomessa afoolichi hojjiirra itti oolu keessatti argamuun ta'uu qaba yaada jedhu kan bu'uureffatedha. Yaaduma kana deggeruun Ben Amos(1975:46) waa'ee yaaxxina kanaa yoo ibsu, "the functional approach to the categorization of oral literature actually as focused up on the relationships between forms of verbal art and existing cultural, psychological and social need." jechuun ibseera. Yaaxxinni qorannoon kun bu'uura godhate inni biraan, yaaxxina faayidaa yoota'u, akka yaada yaaxxina kanaattimmoo fookilooriin tokko hawaasa fookilooriin sun ilaallatuuf faayidaa maalii qaba? yaadni jedhu hunda caalaa murteessaadha yaada jedhu of keessaa qaba. Kunimmoo, gama tokkoon namootni fookilooriitti gargaaraman faayidaa isaa hubachuun akka itti fayyadaman kan gargaaru yoota'u, gama biraatiin immoo, fookilooriin hawaasaa tokkoo faayidaakennuun ala yoo hojii irra yoo oole hiika akka dhabunamatti agasiisa. Kanarraa kan ka'es, yaaxxinni kun qo'annoon fookiloorii gama faayidaa inni hawaasa fookilooriin sun ilaallatuuf qabuun ilaalamuun geggeefamuu qaba yaada jedhu kan of keessatti qabatedha. Dabalataanis, qorannichi yaaxxina caasaa(structural theory) bu'uureffachuun geggeeffameera. Yaaxxina caasaa ilalchisee Dorson(1972:17) yoo ibsu,

This theory developed by Milman Parry (died in 1935) ought analyze oral style of Homeric epics. The theory emerged from the meticulous recording and close analysis of Yugoslav hero poems involves the form and style of oral literature. It focuses on how narrators and performance of the structure of epic ballad, romance and folk tales are described. jedheera.

Yaadni handhuuraa yaaxxina kanaa qorannoo fookiloorii (afoolaa) keessatti xiyyeeffannoo guddaan kennamuufii kan qabu caasaa isaatiif ta'uun irra jira yaada jedhu of keessaa qaba. Kunis, afoola tokko keessatti haalli qindoomina casaa himootaafi yaadrimeewwan garaagaraa ergaa dhokataa afoolichaa waliin ilaalamuu qaba yaada jedhu kan calaqqisiisudha. Yaaxxinni kun afoola tokko keessatti haala itti jechootniifi himootni caaseffamanii ijaaraman ilaaluun ergaa afoolichakeessaafi ergaa afoolichaan ala jiru xiinxaluunni danda' ama yaada jedhu irraa kan maddedha. Kana malees, yaada kanaa *፳፻፲፱* (2007 ዓ.ም:74-75) yoo ibsu,

የመዋቅራዊነት የፎክሎር ንድፈ ሀሳብ በአብዛኛው ትኩረቱ በስነቃል የፎክሎር ዘወጎች ላይ ሲሆን ከስነቃል ወስጥ እንደሎርን በመወሰድ ማለት ባህሪውን በጥልቀት ያጠናል፡፡ ... ይህ ንድፈ ሀሳብ እነዚህን ስነቃሎች ባህሪ በጥልቀት በማጥናቱ ምክንያት ከሌሎች የተለየና እራሳቸውን ችለው ልጠኑ የሚችሉ መሆናቸውን ማሳየቱ እንደ ጠንካራ ጎን የምታይ ነጥብ ነው፡፡ ነገር ግን ፎክሎሮች በፎክ ቡድኑ ወስጥ እንደተ ሊገኙ እንደ ቻሉ መቼት እንደተገኙ፣ ለምን እንደተገኙ፣ በፎክ ቡድኑ ወስጥ ያላቸውን ጠቀመታ እንደሁም ያላቸውን አዉዳዊ ትግመ የማያሳይ በመሆኑ የንድፈ ሀሳቡ ደካማ ጎኖች ናቸው፡፡

Qorataanis hojii kana keessatti yaaxxinaalee kanneen sadan bu'uura godhachuutiinxiinxala tabaallii Oromoo aanaa Kiiramuu irratti geggeesseera. Xiyyeeffannaan yaaxxinaalee sadanii garaagara haa ta'uyyu malee, hanqina yaaxxina tokko irratti mul'atu cimina yaaxxina isa biraatiin furuutiin yaada isaanii wal simsiiseeqaawwa silaa mul'achuu danda'u duuchuuf yaalii taasiseera. Adeemsa kanaanis, faayidaa tabaalliin hawaasa Oromoo aanichaaf qabu, akkaataa itti afoollichi hawaasaaf dhiyaatu, akkasumas, bifiyyee isaafiqabiyyee tabaalliinof keessaatti hammatu keessaatti ergaa akkamii akka dabarsu xiinxaluun dhiyeessuuf yaaxxinaaleen kunniin isa gargaaraniiru.

2.3 Faayidaa Fookiloorii

Fookilooriin aadaa hawaasaati. Aadaan hawaasa tokkoos fookilooriitiin ibsama. Kana irraa kan ka'e, lamaan isaanii adda baasanii ilaaluun nama rakkisa. Akka hayyootni jedhanitti fookilooriin hawaasaaf karaa adda addaatiin faayidaa gudda kan qabu ta'uu isaa agarsiisa. Faayidaa fookilooriin hawaasaaf qabu ilaalchisee, Georges and Jones (1995: 314) yoo ibsan,

Through folklore, people can educate or acculturate each other, perpetuate, challenge or modify a group social norms and values, inform others about the basis for or nature of their culture, reveal or display their identity, tradition, knowledge, or competence and entertain or be entertained.

Akka yaada waraabbii kanaatti hawaasni fookiloorii ofii gargaaramuudhaan aadaa isaa dhaloota dhalootatti beeksisa; safuufi duudhaa isaa ittiin waliif dabarsa; miseensotni hawaasichaa safuu isaa akka eegan ittiin to'ata; eenyummaa ofii, barsiifata, falaasama ofii ittiin ibsata; ittiin wal

bashannansiisuuf isa gargaara yaada jedhu of keessaa qaba. Haaluma wal fakkaatuun Bukenya (1994: 99) faayidaa fookiloorii yoo ibsu, “....*In addition to serving as araw evidences which is equal to written texts, folklore helps people to rationalize the past of their communities to justify their present*” jedhee kaa’eera. Waraabbii kana irraas akka hubatamutti fookilooriin haala ragaalee barreeffamaatii gad hin taaneen madda ragaa hawaasaa ta’ee tajaajiluutti dabalee haala hawaasni tokko keessa darbe yaadachiisuun haala amma irra jirus ibsuuf kan tajaajilu ta’uu isaa nama hubachiisa. Dabalataanis, jireenya guyyuu hawaasaa keessatti gama dinagdee, hawaasummaafigama siyaasaatiin faayidaa fookilooriin qabu ilaalchisee, Misgaanuu (2011:12) yoo ibsu,

Fookilooriin madda ragaati. Qorannoowwan aadaa, duudhaafi haala uummata tokko keessatti fookilooriin bifa madda ragaatiin waan dhiyaatuuf uummata madda ragaa barreeffamaa hin qabneef madda qorannoo ta’ee nitajaajila. Kana malees, fookilooriin uummata madda seenaa barreeffamaa qabu biratti akka meeshaa sirna siyaasaa, aartii, barnoota, dinagdeefi hawaasummaa keessatti gahee olaanaa qaba.

Kanaafuu, faayidaa fookilooriin hawaasaaf qabu keessaas inni tokko aadaa, duudhaa, safuu, amantii, ilaalchafi falaasama hawaasni tokko qabu dhalootarraa dhalootatti akka darbu gochuu keessatti meeshaa guddaa ta’uu isaa hubachuun dandeenya. Kanamalees, eenyummaa saba tokkoo beekuuf fookiloorii hawaasichaa beekuun gahee gudda akka qabu yaadni hayyoota kanneenii ni agarsiisa.

2.4 Dameewwan Fookiloorii

Fookilooriin yaadrimee bal’aa ta’uu isaa Dorson (1972:2) akka ibsetti qorannoo fookiloorii keessatti akaakuu fookiloorii aadaa hawaasa hundaa of keessaatti hammatu tarreessuun rakkisaa ta’uu isaa irraan kan ka’e dhimmoota wal fakkaatan garee tokko jalatti gurmeessuun qorachuun barbaachisaa ta’uu isaa ibsa. `Kanaafis, hayyuun kun dameewwan fookilooriin ittiin gara giddu galeessa tokkotti dhufuu danda’u jechuun dameewwan gurguddoo afuritti qoodee kaa’eera. Akka qooddii hayyuu kanaatti dameewwan gurguddoo fookiloorii afoola, duudhaa hawaasaa, aartii duudhaafi meeshaalee aadaa of keessatti hammata. Yaada hayyuu kanaa deggeruun, Andrezejewski (1985:44) “*It is extremely difficult to establish a universal clasification of the genres of oral literature.*” jedha. Dameewwan fookiloorii kanneen keesaa afwalaloon afoola jalatti ramadama. Tabaalliinis dameewwan fookiloorii keessaa afoola jalatti kan ramadamu waan ta’eef maalummaa afoolaa, goorowwan afoolaaf faayidaa afoolaa hanga tokko kutaa itti aanu keessatti dhiyaataniiru. Gama biraatiin immoo, ሰለሞን (2007:59-60)

እስካሁን ከቀረቡት የፎክሎር መመደቢያ ዘወጎች መካከል በአሁኑ ወቅት በአገራችን ባለው የፎክሎር ትምህርት ዉስጥ በተሻለ ደረጃ ተቀባይነት ያለው የሪፖርተር ዶረሰን የዘወግ አመዳደብ ስልት ነዉ።ነገር ግን ይህ ፎክሎሮችን በአራት ዘወግ የምመድበዉ የዶረሰን ስልት ሁለት ችግሮች አሉበት። ...እነዚህን ችግሮች በተወሰነ ደረጃ ለመቅረፍ በአሁኑ ወቅት በሀገራችን እየተዋወቀ የምገኘዉን የፎክሎር ጥናት ዘርፍ ለመደገፍ በምል...በስድስት መድባያቸዋለሁ።

2.5 AfoolaafiMaalummaa Isaa

Maalummaa afoolaa ilalchisee hayyootni kallattii adda addaa xiyeeffachuun hiika garaagaraa kennaa turaniiru. Yaada kana ilaalchisee Okpewho, (1992:42) yeroo ibsu,

Oral literature is fundamentally literature delivered by word of moth. This implies that, there must be acertain appeal not only in what the performer is saying but in the way it is said.Even in some categories of literature, where a more or less fixed body of a text is recognized and the speaker-performer is expected to recit it (as in divination poetry) much of the appeal lies in the quality of the voice used and the skill with which the speaker manipulates the tones of the words involved.jedha.

Yada waraabbii kanaa irraas kan hubatamu, dameeafoolli afaaniin dhaloota irraa dhaalootatti kan darbu ta'uu isaati. Haata'u malee, akka yaada hayyuu kanaatti yaadni afaaniin daddarba jedhu salphatee kan ilaalamu miti. Kunis, yeroo afoolli afaaniin dhiyaatu ergaa barbaadamu sirriitti dabarsuuf gahumsi dalagaa(performer) murteessaa ta'uu isaa namatti agarsiisa.

Haaluma wal fakkaatuun, Melakneh (2006:13) “*Literature refers to verbal heritage if man kind transmitted from generation to generation by word of mouth.*” jechuun ibseera.Hayyuun kun yaada isaa kanaan afoolli dameewwan fookilooriikeessaa isa tokko yommuu ta’u, aadaa hawaasaa baachuun afaaniin dhaloota irraa dhalootatti daddarbaa kan dhufe ta’uu isaa ibseera. Yaaduma kana cimsuun Misgaanuu(2011:24)

Afoolli qabeenya uummataa kan dhalli namaa naaf haata’u jedhee qooqa isaatti fayyadamuun eenyummaa isaa, yaada, fedha, amantaa, aadaa duudhaa, mo’amuufi mo’uu isaa, deggersaafi diddaa isaa,dhalootaa dhalootatti kan ittiin dabarsaa tureefi umurii dheeraa kan qabu, kan oguma, falaasama, akkaataa, ilaalcha jireenya uummataa ibsudha.jedhee ibseera.

2.6 Gosoota Afoolaa

Afoolli dameewwan fookiloorii arfan keessaa isa tokko akka ta’e ibsameera.Dameen fookiloorii kunis, gooroowwan xixiqqaa adda addaa of jalatti akka hammatu hayyoonni ni ibsu.Yaada kanas Okpewho(1992) yoo ibsu, afoolli afaaniin dhaloota irraa dhalootatti kan darbu ta’uu isaa eeruun dameewwan xixiqqaa sadiitti kan qoodamu ta’uu isaa ibsa.Akka yaada hayyuu kanaatti dameewwan afoolaa kunniin amaloota mataa mataa isaanii kan qaban yommuu ta’an,raagowwan, afwalaloofi

kanneen uunkaa gaggabaaboo qaban jechuun bakka sadiitti qoodeera. Bu'uura qooddii hayyuu kanaatiin afwalaloon dameewwan afoolaa keessaa tokko ta'uu isaafi afoolli immoo dameewwan fookiloorii keessaa tokko waan ta'eef afwalaloon fookiloorii jalatti kan ilaalamu ta'uu isaa namatti agarsiisa.

2.7 Afwalaloofi Maalummaa Isaa

Afwalaloon dameewwan afoolli Oromoo of keessatti hammate keessaa isa tokko yoo ta'u, Dorson (1972:85) akka ibsetti "... *folk poetry is different, for it is defined not only in terms of its form but also in terms of its manner of transmission.*" jedha. Yaadni kun afwalaloonis, akkuma afoola Oromoo biroo afaaniin dhaloota irraa dhalootatti darbaa kan dhufe ta'uu agarsiisa. Maalummaa afwalaloo ilaalchisee [https://en.m.](https://en.m.wikipedia.org/wiki/) wikipedia.org/wiki/ irratti akka ibsametti,

Oral poetry is poetry that is composed and transmitted with out the aid of writing. The complex relation ships between written and spoken literature in some socities can make this definition to maintain...oral poetry is some times considered to include any poetry which is performed live. In many cultures oral poetry overlaps with, or is identical with song. Meanwhile, although the term oral etymologically means 'to do with the mouth', in some cultures oral poetry is also performed by other means such as talking drums in some African cultures. Oral poetry exists most clearly within oral cultures, but it can survive, and indeed flourish, in highly literate cultures. jedha

Fekade, (1998:10) yoo ibsu, "Oral poetry is an enjoyable escape from reality, such as injustice, disaster, poverty etc" jedhee hiikeera. Yaduma kana cimsuun ሰላምን (2007:129) maalumma afwalaloo yeroo ibsu,

ቃል ግጥሞች በግጥም ቅርጽ የሚቀርቡ የስነቃል አይነቶች ሲሆኑ የህብረተሰቡን ማህበራዊ፣ እኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊ፣ ታሪካዊና ስነልቦናዊ ሁኔታዎች የሚያሳዩ ናቸው። ቃል ግጥም የማህበረሰቡን ባህል መሰረት በሚድረግ የተለያዩ ማህበራዊ አጋጣሚዎች ላይ በግለሰብም ሆነ በቡድን የምቀርብ ጥበብ ነው። ማህበረሰቡ በአለት አለት እንቅስቃሴ ወቅት የሚያስተዋላቸውን ገጠመኞች፣ ከተፈጥሮ ጋር ባለው ግንኙነት ምክንያት የሚከሰቱ ገጠመኞችን፣ ያለውን ፍልስፍና፣ እዉቀት፣ አስተሳሰብ ወዘተ በግጥሙ አማካይነት ለትውልድ ያስተላልፋል፤ በወቅቱ የተሰማውንም ስመት ይገልጻል።

2.8 Gosoota Afwalaloo

Hayyootni adda addaa ulaagaalee garaa garaa bu'uureffachuun afwalaloo bakka adda addaatti qoodaniiru. Ulaagaalee isaan qooddiif gargaaraman keessaas, kaayyoo afwalaloon tokko kalaqameef, haala hurruubbii isaafi uunkaa afwalaloo eeruun nidanfa'ama. Haaluma kanaan, Finnegan (1970) gosoota afwalaloo "*panegyric/prase poetry, elegiac poetry, religious poetry, lullabies/cradle poetry, pastoral poem, proverbial poetry, special purpose poetry*," jechuun iddoo

torbatti qooddeetti. Hayyuun Andirezejwsky (1985:410-414) gama isaatiin afwalaloon Oromoo kan yeroon daanga'aniifi kan yeroon hindaangofne jechuun bakka lamatti qooduun kaa'eera.

Hayyootni Oromoo afwalaloo Oromoo irratti hojjetanisulaagaalee garaagaraa gargaaramuun afwalaloo Oromoo qoodan keessaa Fedhasaa(2013) afwalaloo yeroo qooduafwalaloo geerarsaa, weedduu, faaruu, sirba, eebba ykn abaarsa tabaallii, gumgummii, weelluu ijoollee jechuun bakka saddeetitti qoodde kaa'eera. Hayyootni adda addaa afwalaloo Oromoo kana kallattii garaa garaatiin ilaalanii haa qoodan malee, ulaagaaleen qooddii hayyoota kanneenii kallattii xiyyeeffannaa isaanii bu'uureffachuu isaaniitiin ala garaagarummaan yaadaa bal'aa gidduu isaaniitti hinmul'atu. Haluma kanaan, adeemsa qooddii hayyoota kanneenii hordofuun afwalaloon tabaallii kaayyoo kalaqamuuf irratti hundaa'ee yeroo ilaalamu afwalaloo dhimmi addaaf kalaqamu ykn himamu jalatti ramadamee qo'atamuu danda'a. Sababiin isas, gosti afwalaloo kun afoola dhimmaafi yoomessa murtaa'e tokko keessatti himamu utuu hinta'iin, akka qooddii Ruth Finneganitti afwalaloo dhimmoota addaa hawaasa keessatti mudate tokko ka'umsa godhachuutiin hawaasni mudannoo uumame tokko miira akkamiitiin akka keessummeessu ittiin ibsuuf kan kalaqamu waan ta'eefi.

2.9 Faayidaa Afwalaloo

Faayidaa afwalaloon hawaasaaf qabu, keessattuu hawaasa aadaan barreeffamaa keessatti hindagaagne keessatti gahee afwalaloon aadaa, ilaalcha, amantaa, jaalala, jibba, fedhii, Hawwii, walaumaagala dhageettii miira hawaasaa dhaloota dhalootatti dabarsuuf qabu olaana ta'uu isaa hayyootni garaagaraa ni ibsu. Gosoota afoolaa keessaa faayidaa afwalaloon hawaasaaf qabu ilaalchisee Finnegan (2012:265) akka ibsitetti, “ *It has been well said that oral poetry takes the place of news papers among non literate people.*” jetti. Yaadni kun, akkuma hawaasa barate keessatti galaalchi madda odeeffannoowwan garaa garaa ta'ee tajaajilu, hawaasa hinbarane keessatti afwalaloon galaalcha bakka bu'uun madda odeeffannoo dhimmoota hawaasichaa ta'ee akka tajaajilu ibsa. Yaaduma kana deggeruun toora interneetii <https://www.quora.com> irratti faayidaa afwalaloo yeroo ibsu,

“Oral poetry is for the people who get more out of hearing some thing, with it's expressions and pauses. But the function of oral poetry used to be away of passing down history, songs, poetry, events and language--word- of- mouth was the way these things were passed down, often by bards, who sang or told stories in poetry form.

Yada waraabbii kanaa irraa akka hubatamutti, afwalaloon hawasaaf waan tokko haala baramaan himuu irra akka darbu kan agarsiisu yoota'u akakuun afoolaa kun namootnidandeettii isaa qaban seenaa, aadaafi hala yeroo dhaloota dhalootatti ittiin dabarsuuf kan gargaaru ta'uu isaa nama hubachiisa.

Gama biratiin immoo, Finnegan (1970:142) faayidaa walaloon galataa qabu yeroo ibsiyu,

In youth the man was reminded in praise of measures of his promise; in maturity, his praises presented as an inspired record of his deeds and ambitions; in old age he could contemplate the praises of his achievements and adventures; while after death the poem would remain as an ornament of his life an inspiration and glory to his friends and followers and a worthy commemoration to keep his name alive as one of the ancestors. jechuun ibsiteetti.

Yaadni hayyuu kanaa yeroo ilaalamuuf walaloon karaa adda addaatiin faayidaa qabaachuu isaa hubanna. Akka yaada ishee kanatti, afwalaloo jajumsaa keessatti namni tokko yeroo dargaggummaa isaa waan hojjechuu qabu kan ittiin of onnachiisu, bara ga'eessumma isaatti wantoota raawwate kanittiin galmeessee kaa'u, yeroo maanguddumma isaattis muuxannoofi milka'ina isaa kan ittiin namoota biroof qoodu akkasumas, bara du'a isaatiin boodaa keessatti illee ciminaafi muuxannoo inni dabarse leellisuun bara baraan akka yaadatamu gochuua fayidaa gudda qabaachuu isaa agarsiisa.

Dabalataanis, Cathrine (2004:13) akka jettutti immoo, *"Songs are one of the most important cultural activities of the Oromo in which they express their feelings. They are sung by individual or groups depending on the situation."* jetti.

Akka hayyuun kun jettutti faaruun gochaalee aada uummata Oromoo keessatti bal'inaan beekamaniifi kan hawaasni Oromoo miira itti dhagahamu tokko ittiin ibsachuuf itti gargaaramu ta'uu isaa agarsiisa. Haata'u malee, faaruunis gosoota afwalaloo Oromoo keessaa tokko waan ta'eef faayidaan faaru Oromoo kun faayidaa afwalaloo ta'ee ilaalama. Dabalataanis, Nagaasoo (1983:340) afwalaloowwan walittii qabee qorate keessatti yeroo ibsu, *"I hope that the poems and songs...will assist in understanding the history and culture of Oromo. They deal not only with the life of the Oromo under the Amhara governors, but also with their experiences under the Oromo leaders."* jedha.

2.10 Amaloota Afwalaloo

Akaakuun ogbarruu tokko amala akaakuu ogbarruu biraa irraa ittiin adda ta'u niqaba. Hata'u malee, amalli akaakuu ogbarruu tokko irratti mul'atu akakuu biraa irrattis mul'achuu nidanda'a.

Haala kanaan, amaloota afwalaloon akaakuuwwan ogbarruu biraa irraa ittiin adda ta’u keessaa dalagaa(performance), safara qabaachuu (birsaga,unata,yeedalloofi kkf) mataduree kana jalatti dhiyataniiru.

2.10.1 Dalagaa (performance)

Abbummaan isaa kan hawaasaa haata’u malee, afoolli kaayyolee garaagaraaf dhuunfaa yookaan gareetiin hirmaattotaaf dhiyaata. Bakkeewwan afoolli hawaasaaf dhiyaatutti argamuun qaamoleen qooda fudhatan hundi gahee mataa mataa isaanii qabu.Waltajjii akkasii irratti namni yookaan gareen afoola kana dhiyeessu dalagaa (performer) yoo jedhamu gochaan afoola kana dhiyeessuu immoo dalaguu(performing) ta’a. Akka hayyootni jedhanitti dalagaan lafee dugdaa hurruubbii afoolaati. Yaada kana ilaalchisee,Okpewho(1992:88) faayidaa dalagaan qabu yeroo ibsu,

Because the text of African oral literature is performed by human voice, it benefits greatly from the flexibility of the voice which is not easily represented on the printed page...oral literature makes its appeal first through the sound of words and that the oral performer whose voice is not strong enough gains little popularity.jedha.

Finnegan (1976:24) “Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words in a specific occasion. There is no other way in which it can be realised as literary product.” jetti. Akka hayyuun kun jettutti afoolli amaluma isaatiin qaama afolicha dhiyeessu irratti kan hundaa’udha. Kunis, afoolli tokko hirmaattotaaf wayita dhiyaatu miidhagummaa isaa eegee haala miira namaa tuquu danda’uun ergaa akka dabarsu gochuu keessatti gahumsa dalagaa (performer) gahee olaanaa kan taphatu ta’uu isaa nama hubachiisa.Yaaduma kana fakkaatu, ሰለሞን (2007:50) “ከወና ፎክሎርች በተለያዩ ማህበራዊ ኢንፎርሜሽን በሚቀርቡበት ወቅት የጥበቡ አቅራቢ የሚያሳየውን ባህሪ፣ የሰውነት እንቅስቃሴን፣ የሚያቀርቡበትን ድምጽ፣ የምቀርበውን ነገር፣ የኢድማጩን ሁኔታ፣ ጥበቡ የምቀርባለበትን ቦታ፣ ጊዜ፣ ማህበራዊ ሁኔታ፣ ማህበራዊ ኢንፎርሜሽን ወዘተ አጠቃሎ የሚይዝ ነው።

Waraabbiin kun akka ibsuttiis fokilooriiwwan hawaasaaf yeroo dhiyaatanitti sochiiwwan dalagaan fookiloorii sanaa mul’isu jijjiirama sagalee isaa irratti mul’atuu, haala walii sochii hirmaattotaa, bakkaafi yeroo akkasumas fookilooriin sun keessatti kan of keessatti qabatu yoo ta’u kanneenis hiika fookiloorici qabu hubachuuf murteessoo ta’uu isaanii agarsiisa.

Amaloota walaloon gosoota ogbarruu biroo irraa adda ta’u keessaa tokko jechoota ergaa dabarsuu barbaadame sana dabarsuuf human qaban filatee itti gargaaramuu, gaalewwanitti qoqqoodamuu, unata, yeedalloofi safara birsagaadha.

2.10.2 Filannoo Jechootaa

Filannoon jechootaa amala walaloon ittiin beekamu keessaa tokko yoo ta'u, Yaada kana Berhanu (2009:104 -105) yeroo ibsu,

The term diction refers to the choice and use of words in speaking or writing. In general, it denotes the vocabulary used by a writer. Diction can be considered as a special element of poetry. The main reason for this is that, in poetry writing words are selected for their meaning and sound effect. In other words, poetic literature exploits sound play more than prose literature does.

Yaadni waraabbii kanaas akka ibsutti filannoon jechaa akkaataa itti fayyadama jechootaa dubbii afaanii ykn barreeffama keessatti itti dhimma baanu kan ilaallatu ta'uu isaati. Gosoota ogbarruu biroo kamiyyu calaa walaloo keessatti xiyyeeffannaan kan kennamuuf ta'uu isaas ni agarsiisa. Kun immoo, gama tokkoon, walaloon wayita dubbiffamu ykn afaaniin dhiyaatu yeedalloouumee sammuu namaa keessatti sagalee muuziqaa fakkaatu dhageessisuun qalbii namaa akka hawwatu gochuuf jechootaa filachuun kan barbaachisu yoo ta'u, gamabiraatiinimmoo, jechoota ergaa dabarsuun barbaadame tokko sirriitti ibsuu danda'u jedhamanii yaadaman fayyadamuuf jechootni kan filataman akka ta'e nama hubachiisa.

Yaaduma kanadeggeruun Ngara (1990:5) yoo ibsu,

A work of art is not like a scientific text whose content the reader must understand literally sentence by sentence. Or, to take another example, understanding a poem is not like translating written in a foreign language. The understanding of a poem does not only consist in an interpretation of its semantic meaning or its theme. A poem contains both a semantic and aesthetic meaning, and to understand it is to appreciate both.

Hayyuunkun akka jedhutti hiika idilee jechootaa walaloo tokko beekuun qofti ergaa walaloo tokko hubachuuf ga'aa akka hin taane ibsa. Kun immoo, karaa biraatiin jechootni walaloo keessatti yaada tokko ibsuuf dhimmi itti baanu jechoota filatamoo hiika adda addaa qabaachuu danda'an filachuutiin ta'uu isaa irraan ka'e ta'uu agarsiisu

2.10.3 Birsaga

Walaloo keessatti maalumma birsagaailaalchisee, Berhanu (2009:108) akka barreessetti, “Meter refers to the count of the stress we find in the rhythm of the poem. The count usually relates to the pattern in which stressed and unstressed syllables occur in the line(s) of a poem. The line of metrical poem is usually measured by the number of stressed and unstressed syllables.” jechuun ibseera.

Kunis birsagajechuun safara baay'ina sagalee dubbachiiftuu of danda'ee lakkaa'amu ykn safara qindoomina sagalee dubbifamaafi dubbachiiftuu hafuura tokkoon sagaleeffamanii tokko tokko gaalewwan bo'oo walaloo tokko keessatti argamaniiti yaada jedhu ta'a.

2.10.4 Unata

Unatni wal fakkeenya sagaleewwan dhuma bo'oo walaloo tokko irratti argamanii ta'uu isaa Berhanu (2009:106) akka isetti, “ *Rhyme can be defined as the similarity or sameness of vowel and consonant sounds with in lines or at the end of lines of verse.*” jedha. Akka hayyuun kun jedhutti wal fakkeenya sagaleewwan dhuma bo'oowwan walaloo tokko kun walaloon amala muuziqaa horachuun sammuu keenya keessatti dhiichisa akka uumu taasisa. Kun immoo gama isaatiin, ergaan darbu tokko akka salphaatti akka hin dagatamne gochuuf gargaara.

2.10.5 Yeedalloo

Yeedalloon amala walaloo ogarruuwwan birii irraa adda isa taasisu yoo ta'u, Berhanu (2009:108) akka ibsetti, “ *Rhythm refers to the regular occurrence of the accent in a poem. In short it is the beat we hear when a poem is read.*” jedha. Akka waraabbii kana irraa hubachuun danda'amutti yeedalloon sagalee yeroo walaloon dubbifamu yookaan himamu bifa dhiichisa fakkaatuun miidhagee sammuu namaa keessatti dhagahamu ta'uu isaa nama Hubachiisa. Kunis akkaataan itti walaloon dubbifamu ykn afaaniin himamu akkaataa itti hololoon dubbifamu irraa adda ta'uu isaa agarsiisa. Amalli walaloo kun afwalaloo tabaallii irrattis kan mul'atu yoo ta'u tabaalliin yeroo afaaniin himamu gurratti akka tolu gahee gudda gumaacha.

2.11 Yaadrimee Bifiyyee fi Qabiyyee

Maalummaa bifiyyee fi qabiyyee ilaalchisee yaadoleen garaa garaa hojiiwwan adda addaa keessatti dhiyataa turaniiru. Yaada knas Mishira (2011:157) akka armaan gadiitti ibseera.

Simply content means what is said and form is the way it is said... Form is not simply a fixed container, like a bottle, in to which the content or subject matter of a work is poured. ...Johnson too thinks language as a dress of thought. The function of form is to beautify the content.

Waraabbiin kun akka ibsutti gabaabumatti yeroo ilaalamu qabiyyeejechuun ergaa dabarsuun barbaadame yoo ta'u, bifiyyeen immoo wanta jedhamuu barbaadame sana akkaataa itti

ibsamuta'uu isaa hubanna.Kana malees, bifiyyeen foormulaa waan hundumaaf dhaabbataata'e tokkicha utuu hinta'iin filannoo barreessitootni hojii isaanii ittiin dhiyeessuu barbaadan irratti hundaa'uudhaankan jijjiiramu ta'uu isaa kan agarsiisudha.Akka yaada hayyuu kanaatti barreessaan tokko bifa ittiin hojii isaa dhiyeessuu danda'u, asoosama, walaloo, diraama, seenaa gabaabaafi kkf keessaa ergaa dabarsuu barbaade akka barbaadetti dabarfachuuf kan isa gargaaru filachuun dhimma itti bahuu ilaallata.Ragaan marsaa interneetii irraa argame walitti dhufeenya bifiyyeefi qabiyyee walaloo ibsu,

Content is what you write about.In poetry,content has multiple level.Apoem has aliteral meaning and one if not more metaphorical meaning. Words with in theme works may also works at multiple levels.When complex form and metaphorical content intertwine, you have a work of art that requires a great talent to write and some study to understand...digging in to a great poem, analysing how the poet manipulated form to express content, is a bit of treasure hunt and finding each level of the meaning is ultimately a joy.

Akkayaadaarmaanoliikanattis,qabiyyeenwaa'ee dhimmi namnitokkobarreessuuyookandubbatuu yoo ta'u, bifiyyeen walaloon tokko ittiin dhiyaatu ogummaa kan bu'uureffatu yoo ta'e ergaa isaa salphaatti hubachuun ulfaachuu akka danda'u agarsiisa. Kuni immoo hiikti jechootaa walaloo tokko hiika kallattii qofaan kan ilaalamu akka hintaane ta'uu isaa mul'isa.

Haala wal fakkaatuun, Ngara (1990:5) *"A true understanding of a work of art by the reader requires coming to grips with both its content and form."* jedha. Yadni kunis kan agarsiisu ergaa sirrii hojii kalaqa ogbarruu tokko hubachuuf akkaataa itti ergaan tokko bifiyyee ogbarruu sanaa waliin wal unatee itti dhiyaate adda baafachuu gaafata yaada jedhu of keessaa qaba.Yaadni kun, yeroo ilaalamu bifiyyeefi qabiyyeen barruu tokko gargar ba'anii kan ilaalaman akka hintaane mul'isa.

Afwalaloo kalaquu keessatti namootni dandeettii isaa qaban ergaa dabarsuu barbaadan tokko haala miira namaa qirqiduu danda'uuntooftaalee garaa garaa fayyadamanii miidhagsuun kalaqanii dhiyeessu.Yaada kana ilaalchisuun Summer, (1997:67) waa'ee caaseffama afwalaloo jaalala Oromoo yero ibsu,

...Structurally, Oromo love poetry is purely metrical with an introductory line which usually serves for sound parallelism as well as rhythmic function. Oromo focuses more on beauty of form of poetry especially in poetry than its meaning. It may be because of this that

we find frequent word sound parallelism which may not cohere with other lines in the poetry. In Oromo love poetry, the first line serve as introductory and only have aesthetic function thouts frequently expressed by analogy in most of Oromo oral love poetry.jedha.

Yaada hayyuu kanaa irraa akka hubatamutti afwalaloo jaalala hawaasni Oromoo itti fayyadamu kalaquu keessatti hawaasni kun hiika isaa caalaa miidhagina bifiyyee isaaf xiyyeeffannaa gudda kan kennu ta'uu isaa agarsiisa. Afwalaloon kun miidhagina akka gonfatu gochuu keessattis uummatni Oromoo yeroo baay'ee jalqa bo'oowwan walaloo irratti irra deddeebbii jechootaa ykn sagaleewwaniikan yaadni isaa yaada bo'oowwan itti aananii dhufan waliin hariiroo hinqabne gargaaramuun sagaleewwan akka wal unatan gochuunkan mul'atu ta'uu isaa agarsiisa.

Bifiyyee ogbarruun tokko ittiin dhiyaatu keessatti miidhaginni gosa ogbarruu sanaa iddoo olaanaa qaba. Iccitiin miidhagina ogbarruu keessaa immoo tokko, dhugaa addunyaa kana irratti qabatamaatiin raawwatu yookaan raawwachuu danda'u tokko suuraa kaasuun dhugaa qabatamaa jireenya dhala namaa waliin wal qabsiisee addunyaa kalaqa ogbarruutiin uumame addunyaa isa dhugaa fakkeessee dhiyeessuu danda'uu isaati.Ogbarruun calaqqee addunyaa dhugaa dhalli namaa keessa jiraatu akka ta'uuf immoo, bifiyyeen ogbarruun tokko ittiin dhiyaatu murteessaadha.Kunis, gama tokkoon, kalaqxootni ogbarruu bifa ogbarruun tokko ittiin dhiyaachuu danda'u, asoosamaa,walaloo,diraamaafi kkf keessa isa kam akka filate kan ilaallatu yoo ta'u gama biraatiin immoo bifiyyee ogbarruu isaa ittiin dhiyeessuuf filate kanaan ergaa guutuu ta'e dabarsuuf amaloota ogbarruu sanaa sirriitti adda baasee ittiergaafi bifiyyee ogbarruu isaa wal simsiisee dhiyeessuu waliin wal qabata. Bifa ogbarruun tokko ittiin kalaqamee dhiyaatu keessaa walaloon isa tokko yoo ta'u, yaada tokko gad fageenyaan ibsuuf human gudda qaba.Walaloo afoolaas ta'e kan barreeffamaa gahee kana akka bahuuf kalaqxootnihojii isaanii bifa gara garaatiin qindeessu. Fakkeenyaafis sadoommiifi filannoo jechootaa gargaaramuun tooftaa tokko.Yaada kana cimsuun Harry (1972:208) *“Afigure of speech in which the literal (denotative) meaning of aword or statement is the opposite of that intended. In literature,it is atechnique of indicating an intention or attitude opposed to what is actually stated.”* jedha. Kunis yaada armaan olitti dhiyaate waliin kan wal fakkaatudha.

2.12Sakatta'a Barruu Walfakii

Sakatta'abarruu wal fakii keessatti hojiiwwan namoota biroo mataduree qorannoo kana waliin walittii dhiyaatan irratti hojjetaman sakatta'uun kan keessatti dhiyaatandha.Qorataanis hojii

sakatta'a barruu walfakii isaa kana keessatti hojiiwwan qorannoo matadureewwan adda addaatiin afwalaloowwan Oromoo garaagaraa irratti hojjetaman keessaa hanga tokko sakatta'eera. Sakatta'a barruu kanaanis, qorataan adeemsa ittiin afwalaloo Oromoo qorachuun danda'amu irratti muuxannoo ofii kan gabbifate yoota'u, tokkummaafi garaagarummaa hojiiwwan kanaan dura turaniifi hojii qorannoo kana gidduu jiru adda baasuun hojiin kun hojii irra deddeebii akka hintaanef tattaaffii gudda taasiseera. Haaluma kanaan, qorataan hojiiwwan hanga ammaatti hojjetaman keessaa kanneen bira ga'ee dubbise keessatti mataduree qorannoo kanaa irratti kallattiidhaan hojii hojjetame hinargine.

Haata'umalee, hojiiwwan qorannoo mataduree kana irratti kallattiidhaan hojjetamanii jiraachuu baatanis, qorannoowwan qorannoo kana waliin walittii dhiyeenya cimaa qaban keessumaa hojiiwwan afwalaloo Oromoo naannoo adda addaatti moggaasagaraa garaatiin waamamanfi bifiyyee fi qabiyyee adda addaa qaban irratti yeroofi iddoowwan garaagaraatti hojjetaman hedduu keessaa muraasa isaanii sakatta'ee akka itti aanutti dhiyeesseera.

Tasfaayee Dubaroo

Tasfaayeen (2016) Yuunvarsitii Addis Ababaatti mataduree xiinxala afooloawwan gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Buneen Daraaraa jedhuun waraqaa qorannoo digirii lammaffaa ittiin guuttachuuf hojjeteera. Qorannoon Tasfaayee dameewwan afoola Oromoo keessaa afwalaloo Oromoo irratti kan xiyyeeffate ture. Kaayyoon qorannoo isaas, ergaa afoolawwan gooticha Huseen Buneen xiinxaluu yoota'u, akaakuun afoolaa qorannicha keessatti xiinxalamee dhiyaate afwalaloowwan bifa adda addaatiin waa'eengootummaa Jeneraal Huseen Buneen ittiin seenessamaa turedha. Kanaafuu, qorannoo Tasfaayee fi qorannoo kana gidduu walfakkeenyiifi garaagarummaan nijira. Wantoota qorannoo kanaafi qorannoo Tasfaayee walfakkeessan keessaa tokko lamaanuu qabiyyee afwalaloo Oromoo xiinxaluu irratti xiyyeeffachuu isaanii yoota'u, lammaffaan immoo aadaa uumatni Oromoo afwalaloo gargaaramuun yaada qabu ibsachuuf qabu akka hindagatamneef afwalaloowwan galmeessanii tursiisuu akka kaayyoo tokkootti qabattanii qorannoo geggeessuu irratti qorannoowwan lameenuu walfakkaatu.

Haata'uyyu malee, garaagarummaan qorannoowwan lameen gidduu jiru tokkummaa isaanii caalaa ba'l'aadha. Garaagarummaa isaanii keessaas tokko xiyyeeffannaan qorannoowwanii lameenii gargar ta'uu isaati. Kunis, qorannoon Tasfaayee afwalaloo gootummaa agarsiisan irratti

kan daangeffameyoota'u,qorannoon kun garuu dhimmoota jiruufi jireenya hawaasaa hunda irratti kan xiyyeeffatedha.Dabalataan,Tasfaayeen hojii isaa keessatti qabiyyee afwalaloo gootummaa Huseen Bune xiinxaluu qofa irratti yooxiyyeeffatu qorannoon kun immoo qabiyyee qofa utuu hinta'iin bifiyyee afwalaloon tabaallii qabu xiinxalee tokko tokkoon dhiysseera.Kana malees,qabiyeen qorannoowwan lameenii bu'uurumaan garaagara ta'uu isaanii irrayyu,qorannoowwan lameenuu kan geggeeffaman hawaasa Oromoo bakkaan gargar fagaatee jiraatu keessatti waan ta'eef garaagarummaa guddaa qabu.

Taaddalaa Olaanaa Sanyii

Taaddalaa Olaanaas yuunvarsitii (2016) Addis Ababaatti waraqaa qorannoo digirii lammaffaa guuttachuuf mataduree qaaccessa weedduu lakkoo haala Oromoo Gaamoo godina Harargee Lixaa aanaa Gubbaa Qorichaa jedhuun hojjete keessatti afwalaloo weedduu lakkoo Oromoo Gaamoo qaaccesseera.Hojii kana keessatti Taaddalaan qabiyyee, gosoota weedduu lakkoofi gahee weedduun lakkoo hawaasa naannoo qorannoo sana keessatti qabu qaaccessuu irratti xiyyeeffate. Kana irraa kan ka'e hojiin Taaddalaa qorannoo kana waliin haala tokko tokkoon walfakkaata.Wanti ittiin qorannoowwan lameen walfakkaatanis qabiyyeefi faayidaa afwalaloon hawaasa naannoo qorannoo tokkoof qabu xiinxaluu irratti xiyyeeffachuu isaaniitiin kan walfakkaatan ta'anii argamu.Qorannoon Taaddalaa kana waliin iddoo tokko tokkotti walfakkeenya haa qabaatan malee addaa addummaa guddaas niqabu.

Qorannoowwan lameenuu gosoota afwalaloo garaagaraa irratti kan hojjetaman ta'uu isaanii,hawaasa naannoo garaagaraa jiraatu keessatti geggeeffamuufi kaayyoo adda addaati geggeeffamuun isaanii garaagarummaa gidduu isaaniitti mul'atudha.Kana malees, qindoominni qorannoowwan lameenii garaagara.Kunis, Taaddalaan qorannoo isaa kan hojjete aadaa fuudhaafi heerumaa irraa ka'uun maalummaa lakkoo,akaakuu weedduu lakkoo,qabiyyeefi ga'ee weedduun kun eenyummaa hawaasa Oromoo gaamoo ibsuu keessatti qabu xiinxaluun qindaa'ee dhiyaate.Qorannoo kana keessatti garuu,qindoominni qorannichaa kan eegale yaadrimee fookiloorii irraa ka'uun gosoota fookiloorii tarreessee damee fookiloorii afwalaloo of keessatti hammatutti caccabsataa fiduudhaan maalummaa afwalaloo,gosoota isaa, amaloota afwalaloo akkasumasakaakuwwan afwalaloo Oromoo garaagaraa keessaa maalummaa afwalaloo tabaallii,bifiyyeefi qabiyyee isaa,faayidaa gosti afwalaloo kun hawaasa naannoo qorannichaaf

qabu akka ibsuu danda'utti qindaa'ee dhiyaate waan ta'eef garaagarummaa qabu.Dbalataanis, yoomessi qorannoowan lameen keessatti geggeeffamanis garaagara.

Seefuu Gaaddisaa

Seefuun qorannoo isaa(2016) yuunvarsitii Addis Ababaatti afwalaloo weedduu arrabsoo fuudhaafi heeruma godina Shawaa Lixaa aanaa Amboo irratti hojjete.Hojii qorannoo isaa kana keessattis gosoota weedduu arrabsoo,ergaa isaafi yoomessa weedduu arabsoo fuudhaafi heeruma aanaa Amboo xiinxalee dhiyeesseera.Kun immoo, qorannoon Seefuu qorannoo kana waliin kan walfakkaatu ta'uu isaanii agarsiisa. Walfakkeenya isaanii keessas, afwalaloo Oromoo xiyyeeffachuun isaanii irratti dabalataan,qorannoowwan lameenuu keessatti qabiyyee, akaakuuwwaniifi yoomessa afwalaloo qoratan xiinxaluun dhiyeessuu isaaniitiin walittii dhufeenya qabu.Haata'u malee, qorannoowwan lameen gidduutti walfakkeenya jiru caalaa garaagarummaan isaanii bal'aadha.Garaagarummaan qorannoowwan lameen gidduu jiru gama tokkoon sanyiiwwan afwalaloo isaan qoratan gargar yoo ta'an,gama biraatiin immoo, qorannoo kana keessatti dhimmoota Seefuun qorannoo isaa keessatti hinkaafne hedduun ka'nii xiinxalamanii jiru.Kana malees,yoomessi qorannoowwan kunniin keessatti geggeeffaman addaa adda.

Bayyanaa Laggasaa

Bayyanaa Laggasaa (2016) yuunvarsitii Addis Ababaatti mataduree Qaaccessa yoomessaafi qabiyyeewwan faruu loonii uummata Oromoo godina Baalee aanaa Laga hidhaa keessatti jedhuun waraqaa qorannoo digirii lammaffaa ittiin guuttachuuf hojjete keessatti yoomessaafi qabiyyeewwan afwalaloo faaruu loonii qaaccesseera.Waraqaan qorannoo Bayyanaa kunis afwalaloo Oromoo irratti xiyyeeffachuu isaatiin qorannoo kana waliin walittii dhufeenya qaba.Dabalataanis, qorannoowwan lameenuu yoomessa gosa afwalaloo qoratan sanaa adda baasuun kan ibsan ta'uu isaaniitiin walfakkeenya qabu.Qorannoo kun qorannoo Bayyanaa waliin haala kanaan wal haafakkaatu malee,akaakuun afwalaloo qorannoowwan lameen irratti xiyyeeffatan addaaadda ta'uufi hawaasniqorannoon lameen keessatti qoratamanis addaa adda ta'uun isaanii garaagarummaa qorannoowwan kanneenii kan agarsiisudha.

Boqonnaa Sadii: SaxaxafiMala Qorannoo

Qorannoon hojii adeemsa saayinsaawaa keessa darbuun hojjetamudha. Qorataanqorannoo kanaas, hojiin qorannoo isaa kun fudhatamummaafi amanamummaa akka qabaatuuf adeemsa walii gala hordofee qorannookana gaggeesse boqonnaa kana jalatti kaa'eera.

3.1 Saxaxa Qorannoo

Hojii qorannoo kanaa keessatti qorataan hojii isaa eegaluun dura dhimma qorannoo irratti geggeessuu barbaade dursee adda base. Itti aansuudhaanis, qorannoowwanaantee dhimma qorannoo isaa waliin walittii dhufeenya qaban barbaadee dubbisuun haala kamiin saxaxa qorannoo isaa akkaqopheeffatu hubachuuf hojiiwwan namoota biroo sakatta'eera. Kana booda, qorataan humnaafi yeroo qabu yaada keessa galchuun yoomessaa, kaayyoo, daangaafifaayidaa qorannichi geggeeffameeflafa keewwachuun hojii isaa eegaleera. Kanaaf immoo, qorataan qaamolee qorannoo isaa geggeessuu keessatti deggersa barbaachisaa ta'e naaf taasisu jedhe keessaa waajjira bulchiinsaa aanaa Kiiramuufi waajjira aadaafi tuurizimii aanichaa irraa eeyyama argachuun xalayaa deggersaa barreessifatee hojii isaa keessa seeneera.

Qorataan haala kanaan hojii isaa itti fufee yaada hayyootaaboqonnaa lammaffaa keessatti dhimmoota qorannoo isaa keessatti ijoo ta'an ilaalchisee beekumsi jiru maal akkafakkaatu ibsuufisa deggeranfi qorannoo isaa waliin hidhata qaban sakatta'ee dhiyeessuu yaleera. Boqonnaa kana keessattis, yaadrimee fookiloorii jedhu irraa ka'uudhaan gara afoola Oromootti, afoola Oromoo keessaa immoo, gara afwalalootti, gosoota afwalaloo keessaa immoo gara afwalaloo Oromootabaallii jedhamuutti gad caccabsuun bifiyyee fi qabiyyee tabaallii Oromoo aana Kiiramu qorateera.

Boqonnaa sadaffaa keessatti immoo, qorataan saxaxa qorannoo isaa yeroo qopheeffatu mala qorannoo akkamii yoo gargame qorannoon isaa bu'aqabeessa ta'uu akka danda'u adda baasee kaawwate. Haala kanaan, qorataan gosoota qorannoo jiran hedduu keessaagosa qorannoo akkamtaa kangargaarameyoo ta'u, gosa kana kan filateefis qorannoo aadaa hawaasaa keessatti odeeffannoon kan funaanamuufi qaacceffamu yaada akkamitti jedhu faana bu'uun malee yaada hammam jedhu irratti kan hinxiyyeeffanne waan ta'eefi. Yaada kana ilaalchisee Addunyaa (2011:10) "Qorannoon akkamtaa gaaffiwwan maaliif? Akkamitti jedhu deebisuuf carraaqa"

jedha. Qorataan odeeffannoowwan qorannoo isaafa'an sassaabbachuuf madda ragaa tokkoffaafi madda ragaa lammaffaa gargaarameera. Maddi ragaa tokkoffaa qoratas, namoota ogummaa taballii kana qaban 8 kallaattiidhaan argee odeeffannoo bal'aa kan irraa sassaabbate yoo ta'u, xiyyeeffannoon qorannoo isaa bifiyyeefi qabiyyee afwalaloo tabaallii kana xiinxaluu waan ta'eef, afwalaloowwan tabaallii hawaasa keessaa funaanaman akka madda ragaa tokkoffaatti itti gargaaramee xiinxaleera. Kana malees, qorataan afwalaloowwan tabaallii bal'inaan guurrachuuf namoota afwalaloo tabaallii ofii kalaquu hinbeekne, garuu immoo isa tabaaltotni tabaalan irra deebi'anii himuun ittiin hawaasa bashannansiisan akka madda ragaa lammaffaatti fayyadameera. Qorataan afwalaloowwan kanneen sassaabbachuuf afgaaffii, marii garee, sakatta'a dookimentiifi daawwannaa yoomessa qindaawaa fayyadameera.

Boqonnaa afuraffaa qorannichaa keessattis, qorataan afwalaloowwan tabaallii afgaaffii, marii garee, sakatta'a dookimentiifi daawwannaa yoomessaqindaawaa qopheessuudhaan sassaabbate duraaduuba kaayyoo qorannoo isaatiin jechootatti fayyadamee qaaccessesse. Qaaccessa ragaalee isaakeessattis, odeeffannoo sagaleefi suursagaleewaraabuun sassaabbate irra deddeebi'ee ilaaluufi dhaggeeffachuutiin jalqaba gara barreeffamaatti jijjiire. Itti aansuudhaanis, afwalaloowwanhaala kanaan funaanaman akka walittii dhufeenya isaniitti walittii gurmeessuun qabiyyee qabiyyeetiin qoodde xiinxaluun bifiyyeefi qabiyyee tabaalliin Oromoo aanaa Kiiramuu irratti xiyyeeffate adda baasee kaa'uu yaleera. Dhuma irrattis, ija kaayyoo qorannichaatiin xiinxala gaggeeffame bu'uureffachuun yaadni goolabaaqorannichaa kennameera. Yaada goolabaa qorannoo kanaa irra dhaabachuudhaanis argannoowwan qorannichaan bira ga'amanfi yaboon qorannichaa keessattis dhimmoota qorannichaan furmaata barbaadu jedhamanii adda bahaniif maaltufala ta'uu akka danda'u kaa'uun qorannichi geggeeffameera.

Walumaa gala, qorataanqorannoo isaa amanamaa gochuuf malleen qorannoo yoon itti gargaarame kaayyoo qorannoo koo naaf milkeessa jedhee yaadehaala armaan gadiitiin itti gargaarameera.

3.2 Gosa Qorannichaa

Dhimmoota garaa garaa irratti hundaa'uun qorannoon akaakuu garaagaraatti qoodamuu danda'a. Haaluma kanaan, akkataa odeeffannoon ittiin funaanamuufi odeeffannoon funaaname ittiin qaacceffamu irratti hundaa'uun gosoota qorannoo, qorannoo akkamtaafi qorannoo

hammamtaajedhamuun bakka lamatti qoodamu.Cresswell (2012), Dastaa, (2013), Addunyaa (2011) ibsaniiru.Yaada kana Dastaa (2013:31)“*Aadaa hawaasaa jechuun akkaataa jiruufi jireenya isaa jechuu akka ta’e,kana jechuunimmoo,eenyumma isaa haala uffannaa isaa,amantaa,aadaa fuudhaafi heerumaa,faaruu garaagaraafi haala hawaasichi rakkoo ittiin hiikkatu dabalata.*”Jechuun ibseera.Yaaduma kana ka’umsa godhachuun qorannoon afwalaloo tabaallii kun qorannoo aadaa hawaasaa waan ta’eef,qorataanis gosoota qorannoo jiran keessaa tabaallii Oromoo kana qorachuuf kan isa gargaaru gosa qorannooakkamtaa kana ta’uu isaatti amanee adeemsa gosa qorannoo kanaa hordofuun ragaalee qorannoo isaaf ta’an sassaabbatee hiikeera.Gosoota qorannoo jiran hedduu keessaa sababa qorataan gosa qorannoo akkamtaa kana gargaarameefis, qorannoo aadaa hawaasaa keessatti qorataan odeeffannoo yeroo sassaabbatu yaada hammam?jedhu caalaayaada akkamitti?Maaliif?jedhu irratti xiyyeefachuun odeeffannooisaa funaannachuufista’e qaaccessuuf mala mijaawaa waan ta’eefi.

3.3Madda Odeeffannoo

Qorannoo kana keessatti qorataan madden odeeffannoogaraagaraa gargaarameera.Waa’ee madda ragaa ilaalchisee Addunyaa (2011) yeroo ibsu “*Qorannoon madda ragaa qaba.Kunis, namootaafi dhimmoota qorannoon irratti geggeeffamu ta’a.*”jedha. Yaaduma kanaka’umsa godhachuutiin maddi odeeffannoo qorataa inni bu’uuraa, hawaasa Oromoo bara 2010tti aanicha keessa jiraatan keessaa namoota afwalaloo tabaallii kana irratti beekumsa qaban yoo ta’u, gaaffilee bu’uuraa qorannicha keessattideebii argatu jedhamanii tilmaamamanfi odeeffannoowwan haala naannoo qorannichaa keessaa gar tokko irratti odeeffannoo sassaabbateera. Yaada kanasFilee(2016:58) nama biraa wabeeffatee akka ibsetti “*Primary sources are original sources from which the researcher directly collect data that have not been previously collected*” jedha. Yaada kanaka’umsa godhachuutiin qorataan madden ragaa sadarkaa tokkoffaafi madden ragaa sadarkaa lammaffaatti gargaaramee odeeffannoo funaannateera. Maddeen ragaa sadarkaa tokkoffaaqorannoo kanaas, namoota ogummaa afwalaloo tabaallii kana qabanfi waa’ee mataduree kanaa odeeffannoo gahaa kennuu danda’u jedhamanii namoota adda addaatiin eeruun kennameef dhiira 8akkasumas, afwalaloowwan tabaallii afgaaffiidhuunfaafi gareetiin hawaasa keessaa sassaabaman yoo ta’an,namoota dandeettii tabaallii tabaalame tokko irraa deebi’anii himuun hawaasa bashannansiisu jedhamanii eeraman keessaas dhiira 14fi dubara 3 waliigala 17 irratti dabalataan hojiiwwan namoota birootiin hojjetaman adda addaa sakata’uun

madden odeeffannoo sadarkaa lammaffaa godhatee yaada qorannoo isaa cimsu fudhatee dhimma itti baheera.

3.4Mala Filannaa Iddattoo

Qorannoo waa'ee aadaa hawaasaa keessatti maddi odeeffannoo qorannichaa hawaasa aadaa qoratamu sanatti dhimma bahu ta'uun isaa beekamaadha. Kana ilaalchisee hawaasa aadaan isaa qoratamu bal'aa yeroo ta'utti hawaasa hundarraa odeeffannoo fudhachuun utuu danda'amee gaarii yoo ta'ellee, sababahanqina yeroofi baasii irraa kan ka'e rakkisaa ta'a. Bu'uura kanaanis, qorataan malleen filannaa iddattoo keessaa malaakkayyoo jala iddatteessuu darbaa dabarsaa (snow ball sampling) fayyadamuun maddeen odeeffannoo isaa filateera. Tabaalliin afoola qabeenyummaan isaa kan hawaasaa ta'e yoo ta'ellee, ka'umsi isaa namoota ogummaa walaloo kalaquuqaban waan ta'eef, qorataan caasaa hawaasni naannoo qorannoo kanaa of keessa qabu keessaa aadaa qoratamu kana ilaalchisee qaama odeeffannoo guutuu isaaf kennuu danda'an muuxannoo ofii qabuufi eeruu ogeeyyii waajjira aadaafi tuurizimii aanichaa irraa argateen eegaaleera.

Walitti dhufeenya qorannoo mala akkamtaafi iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling) gidduu jiru ilaalchisee Creswell (2003:178) "*The idea behind qualitative research is to purposefully select participants or sites (or documents or visual) that will be best help the researcher understand the problem and the research question.*" jedha. Kunis, namni mala qorannoo akkamtaa fayyadamu maddeen odeeffannoo isaa kan filatu akka kaayyoo isaa galma'an ga'uufii danda'utti murteeffachuu kan danda'u ta'uu isaa agarsiisa.

Tooftaa iddatteessuu darbaa dabarsaa ilaalchisees Denscombe, Addunyaa (2010: 67) keessatti akka ibsetti "*With snowballing the sample emerges through a process from one person to the next.*" jedha. Haaluma kanaan, qorataan muuxannoo duraan qabu irraa namoota tabaallii beekan keessaa hanga tokko kan ofii beeku irraa jalqabuun erga odeeffannoo isaa irraa fudhatee booda tabaaltota ofii beekan kan biroo akka eeraniif gaafachuutiin itti fufee odeeffannoo isaayeroo sassaabbatetti bifiyyeefi qabiyyee afwalaloo tabaallii xiinxaluuf afwalaloowwan tabaallii 71 ta'an, bakkaafi yeroo tabaalliin itti dhiyaatu odeeffannoo bal'aa sassaabbachuuf isa gargaareera.

3.5 Meeshaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Qorannoo mala akkamtaa fayyadamuun geggeeffamu keessatti odeeffannoo sassaabbachuuf jechootatti akka gargaaramnu Addunyaa (2011) yoo ibsu, qorannoo malaakkamtaa gargaaramuun geggeeffamu keessatti meeshaleen ragaa funnaannachuuf nu gargaaran daawwannaa, afgaaffii hin caaseffamne, marii garee xiyyeeffannoofi xiinxala dookimentiifaa ta'uu akka danda'u lafa kaa'eera. Akkuma hayyuun kun ibsu dhimmota qorannaa aadaatiin wal qabatan gadifageenyaan iyyaafatanii qulqulleeffachuuf meeshaaleen odeeffannoo ittiin funaannatan kunneen murteessoodha. Kanaafuu, qorataan qorannoo kana keessatti gara caalu afgaaffiitiin odeeffannoo isaa kan sassaabbate yoo ta'u, sakatta'a dookimentiifi daawwannaattis hanga tokko dhimma baheera.

3.5.1 Af gaaffii

Qorannoo akkamtaa keessatti odeeffannoowwan kan funaanaman jechootatti gargaaramuuttiin yoo ta'u, odeeffannoowwan funaanamanis jechootaan ibsamu. Kun immoo, namni odeeffannoo kennu tokko dhimmoota gaafatameef odeeffannookan kennu jechootaatti gargaaramuudhaan akka ofii isaa beekutti waan deebisuuf odeeffannoon harca'ee akka hin hafne gahee olaanaa qaba. Haaluma kanaan, qorataan xiyyeeffannoo qorannoo isaa irraa kan ka'e af gaaffiitti yoo dhimma bahe odeeffannoo bal'aa argachuu akka danda'u waan amaneef odeeffannoo qorannichaa gara caalu afgaaffiitiin sassaabbateera. Qorataan af gaaffiitiin odeeffannoo yeroo sassaabbatu haala lamaan odeeffannoo guurrateera. Halli qorataan gargaarame inni tokko namoota dandeettii tabaallii tabaalu qaban baay'inni isaanii dhiira 8 ta'anguyyaa 25/05/2010 hanga 17/9/2010 tibakka isaan jiraatan deemuun fulaafi fuulatti wal argee gaaffilee afaanii hin caaseffamnegaafachuun odeeffannoo argate akka isaaf mijatettiyaadannoo qabachuu, suuraa kaasuu, sagalee waraabuufi viidiyoodhaanis suurs-agalee fudhataa odeeffannoo sassaabbateera. Haalli qorataan gargaarame inni lammaffaa, namoota afwalaloo tabaalliyeroo ta'e tokkotti tabaalamee darbe yaadataniin irra deebi'uun hawaasa ittiin bashannansiisan dhiira 14 dubara 3 waliigala 17 ta'an guyyaa 08/06/2010 hanga 21/10/2010 tti dhuunfaafigaree gareedhaan ta'annii waan tabaalamaa ture wal yaadachiisaa odeeffannoo akkaisaaf kennaniif mijeeffachuun bal'inaan odeeffannoo kan sassaabbate yoo ta'u, ragaalee afgaaffiitiin sassaabbate kanneen irraas, hiika maalummaa tabaallii, hirmaattota afoolichaa, yoomessa tabaalliin keessatti dhiyaatu,

faayidaawwan afoolichi qabuufi odeeffannoo naannoo qorannichaa ilalchisee odeeffannoo bal'aa ittiin argateera.

3.5.2 Marii Garee

Qorannoo tokko keessatti meeshaa ragaa sassaabbiigaraagaraa fayyadamanii odeeffannoo sassaabuun qorannicha guutuu taasisa. Kana waanta'eef, qorataan meeshaalee ragaa sassaabbii garaagaraa gargaaramuun barbaachisaa ta'a. Kana irraa ka'uudhaan, kaayyolee qorannichaa hunda bira gahuuf akka isa dandeessisutti qorataan meeshaa ragaa sassaabbii keessaa tokkomarii garee gargaarameera. As irratti odeef madden ragaa qorannoo kanaa walirraa fagaatanii kan jiran waan ta'eef walittii isaan fiduun rakkisaa ta'eera. Rakkoo kana furuuf immoo, qorataan odeef kennitoota walittii hiiqan lamas ta'e sadii akkuma argatetti namoota tabaallii himuu keessatti qooda fudhatanii beeku jedhaman itti dabaluun ganda Caffee Guddinaa keessatti gaafa 27/08/2010 marii garee miseensota dhiira 4 qabu, ganda Kiiramuu 01 keessatti gaafa 11/7/2010 miseensota dhiira 7 qabuun mariin gaggeeffameera.

Yaadolee marii garee kana keessatti ka'uu qabanis qorataan dursee cuunfuun yaada marii erga dhiyeessee booda marii'attootni akka babal'isan gochuuf gahee haala mijeessuu qofa fudhateera. Ragaa qorataan marii garee kana irraa argates, garaagarummaa moggaasa maqaan aanaa qorannoon kun keessatti geggeeffamee irratti mul'ate gartokkotti fiduun aanichi akkamittiin moggaasa kana akka argate, faayidaa tabaalliin qabu irratti garaagarummaa yaadaa ragaalee afgaaffiitiin funaanaman gidduutti mul'ate figaraagarumma afwalaloowwan tokko tokko gidduutti mul'ate gartokkotti fiduudhaan yaada waliigalaa tokko irra gahuuf isa gargaareera. Kana malees qorataan afwalaloowwan tabaallii lakkoofsaan 6 ta'an namoota marii garee kana irratti hirmaatan irraa argachuu danda'eera.

3.5.3 Sakatta'a Dookimentii

Meeshaa odeeffannoon qorannichaa ittiin funaaname inni biraan sakatta'a dookimentiiti. Qorataan meeshaa kanayeroo gargaaramu waan lama yaada keessa galchuudhaani. Kunis, tokkoffaa, matadureekana ilalchiseekaraa adda addaatiin hojiiwwan hojjetaman yoo jiraatan akka madda ragaatti itti gargaaramuuf yoo ta'u, gama biraatiin immoo hojiin hojjetame yoo jiraate beekamtii kennuufiin barbaachisaa waan ta'eefi. Haaluma kanaan, afoola kana ilalchisee hojiin hojjetame waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Kiiramuu keessatti hinargamne.

Haata'u garuu, qorataan sakatta'a itti fufee geggeesseen waajjirri aadaafi tuurizimii aanaa Giddaa Ayyaanaa afwalaloowwan tabaallii adda addaa aanaa sana keessatti tabaalamaa ture funaanuun walittii qabee kan kaa'e argachuu danda'eera. Afoolli tabaallii walittii qabamee waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Giddaa Ayyaanaa keessatti argamu kun tattaaffii waajjirichi afoolicha dagatamuu irraa baraaruu taasise cimina gudda ta'ee ilaalamuu kan qabudha. Haata'u malee, hojiin kun qorannoo guutuu utuu hinta'iin walaloo tabaallii walittii qabu irratti qofa kan xiyyeeffate ta'uun immoo hanqina hojii kana keessatti mul'atedha.

Kana malees, hojiin kun afwalaloowwan tabaallii aanaa sana keessatti tabaalamaa turaniifi afwalaloo tabaallii kanneen eenyu akka kalaqaa ture tabaalicha irraa hubachuu kan danda'me yoo ta'ellee, waa'ee yoomessa, faayidaa, bifiiyyee qabiyyee, hirmaattota gosa afoola kanaa waan kaase hiqabu. Kanaafuu, qorataanragaa waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Giddaa Ayyaanaa irraa argateen tabaalliin akaakuu afwalaloo Oromoo ta'uu isaaf hanqina gama wabiitiin jiru haga tokko furuuf madda ragaa godhateera.

3.5.4 Daawwannaa

Meeshaalee qorataan tokko odeeffannoowwan qorannoo isaaf barbaachisan ittiin sassaabbate keessaa tokko daawwannaadha. Hojii qorannoo keessatti, keessattuu qorannoo fookiloorii keessatti aadaan hawaasaa qorannoon irratti geggeefamu tokko yoomessa uumamaa inni hojiirra oolu keessatti qaamaan argamuun taatewwan aadaa qoratamu sana keessatti raawwataman qabatamaatti duraaduuba isaaniitiin daawwachaa odeeffannoo qorannoo isaaf isa barbaachisan kan ittiin guurratudha. Haata'umalee, afoolakana yoomessa uumama keessatti daawwachuun odeeffannoo afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookimentiidhaan gonkumaa argachuun hindanda'anne saassaabbachuuf yoomessa murtaa'aa dhabuun tabaallii rakkoo qorataa mudate ture. Qorataan mala kana dhiisee malleen biroo qofa akka hinfayyadamneimmoo, xiinxalaafwalalootabaallii irratti taasisu keessatti miira dalagaa (performance) afoolichaa keessatti namoota afoola kana dhiyeessaniifi (performers) hirmaattota afoolichaa irratti mul'achuu danda'u tokko tokko hubachuudhaan odeeffannooaf gaaffiifi marii gareetiin argachuun hindanda'ame argachuu dhabuu irraa kan ka'e ragaan akka jalaa hinhir'anne qorataatti sodaa uumeera. Yaada kana immoo, Finnegan(1976:7) akka jettutti, “ *...There are also the cases when the performer introduces variations on order pieces or even totally new forms in terms of the detailed wording, the structure, or the content.*” Yaadawaraabbii armaan

olii kana irraakan hubatamu afoolli tokko hawaasaaf yeroo dhiyatu afaaniin waan ta'eef namootni dalagan (performers) kaayyoo dhiyeessaniif sana galma'an ga'uuf jecha dandeettii kalaqa ofii itti dabalun jechoota filatanii gargaaramuu, duraaduuba ittin dhiyeessanhaala duraan ittiin beekamu irraa jijjiiruufiyeroo barbaachisaa ta'etti qabiyyee afoolichaa jijjiiruun ergaa dabarsuu barbaadan wajjin wal simsiisanii kaayyoo afoolichi dhiyaatuuf galmaan akka ga'an namatti agarsiisa.

Kanaaf immoo, qorataan odeeffannoo afgaaffiifi marii gareetiin argachuu hindandeeye kan akkasii kana daawwannaatiin funaannachuu yaaleera. Haala kanaan, qorataan ganda Caffee Guddinaa keessatti gaafa 16/08/2010 tabaaltota afgaaffiitiin odeeffannoo irraa funaannate dhiira 3 bakka daboo mana ijaarsaatti, ganda Lalistuu Somboo keessatti gaafa 23/09/2010 tabaaltota dhiira 2 qindeessuun walaloo ofii isaanii tabaalaa turanfi waan namootni biroo jedhan keessaa kan yaadatan bakka hawaasni buna dhugaa waarisifachuuf walittii qabametti wal harkaa fuudhuun akka tabaalan gochuutiin ofiis gartokkeen keessatti hirmaachaa daawwannaa geggeesseen miira guyyaa sana ture yaadannoo qabatee xiinxala ragaa qorannoo isaa keessatti itti gargameera.

Daawwannaa geggeesseenis qorataan, namoota tabaallii dhiyeessan, keessattuu namoota hawaasaa bashannansiisuuf dhiyeessan gidduutti garaagarummaa jiru yeroo xiinxalu jechoota afwalaloo tabaallii keessaa tokko tokkoirra utaalani darbuu, gabaabsanii dubbachuu, maxxantoota irraa hambisuu, sagalee ykn amala nama itti tabaalamee fakkeessuu, harka, ijaafi qaamolee miira isaanii kan birootiin taatee tabaallii tokkoof sababa ta'e keessatti mul'ate caalaatti ibsuufi kkf raawwachuun dandeettiin namoota kofalchiisuuf isaan qaban garaagarummaa guddaa qabaachuu isaa odeeffannoo argateera.

3.6 Mala Odeeffannoon Ittiin Qaacceffame

Qorannoomala akkamtaa keessatti odeeffannoowwan irra caalaan isaanii kan ibsaman jechootaan waan ta'eef qorataanis qorannoo kana keessatti jechootatti gargaaramuun ragaa isaa xiinxalee hiikeera. Kunis, qorannoo aadaa hawaasaa keessatti wanti irra caalaatti irratti xiyyeeffatamuufi dhimmi deebii barbaadu yaada hammam jedhu utuu hinta'iin akkamitti? Maaliif? kan jedhu irratti xiyyeeffachuun dhimmoota aadaa qoratamu sana keessatti iyyaafachuuf deemaman

qulqulleffachuuf lakkoosa caalaa jechootatti dhimma bahuun mala gaarii akka ta'eyaadni hayyootaa waan agarsiisuufi.

Haaluma kanaan xiyyeeffannaan qorataa inni guddaan bifiyyeefi qabiyyee afwalaloo tabaallii xiinxaluu irratti waan ta'eef afwalaloowwan afgaaffiidhuunfaafi gareetiin walittii qabate akkasumas, ragaalee sagaleedhaan waraabbate irra deddeebi'ee dhaggeeffachuunafwalaloowwan irra deddeebi'amankeessaa hambisee haala ittiin tabaaltotni afwalaloowwan tabaallii kana kalaqanii dhiyeessan, ergaa tokko bifa attamiitiin akka dhaaman xiinxaluun jechootaan ibseera. Xiinxala isaa keessattis, qorataan afwalaloowwan tabaallii walittii qabate keessaa kanneen bifiyyee wal fakkatu qaban iddoo tokkotti matadureetti qoqqooduun kan xiinxale yoo ta'u, tabaalliiwwan qabiyyeetiin wal fakkaatanis iddoo tokkotti sassaabee akkatuma wal fakkeenya isaaniitiin mataduree keessatti ilaalamuu danda'an jalatti xiinxaleera. Gama biraatiinis, qorataanqaaccessa ragaa isaa keessatti of eeggannoowwan tokko tokko taasisuuf tooftaalee garaa garaa gargaameera. Haaluma kanaan, afwalaloowwan taballii sassaabbate 77 keessaa afwalaloowwan 70kan qaaccessa yoo ta'u afwalaloowwan 7 qaaccessa isaa keessaa hambiseera. Qorataan afwalaloowwan kanneen qaaccessa isaa keessaa kan hambiseefis, tabaalliiwwan kun barreeffamanii yoo taa'an eenyummaa namoota tabaalliin kun itti tabaalamee irrattidhiibbaa hi'eenta geessisuu waan danda'aniif of eeggannoo gochuun barbaachisaa ta'uu isaatti waan amaneefi. Kana malees, maqaa namoota tabaalliin itti tabaalame tokko tokkoofi maqaa naannoo tokko tokko jijjiiruun maqaa moggoo baasuun maqaa moggoo fayyadama hammattuu keessa kaa'uun maqichi kan jijjiirame ta'uu isaa agarsiif yaaleera. Mala qaaccessa ragaa kana keessatti qorataan dhimmoota qorannoo kana keessatti ilaalaman kan biroo ilaalchisee yaada maddeen ragaa isaa irraa argate keessaakanneen garaagarummaan keessatti hinmul'anne iddoo tokkotti walittii qabuun kanneen garaagarummaan irratti mul'ate immoo marii gareetiin garaagarummaa mul'ate qulqulleessuun ragaa argate yaadannoo qabatee jechootaan hiikuun xiinxaleera.

3.7 Hirmaattota Qorannichaafi Yeroo Kenname

Odeeffannoo qorannoo kanaaf ta'an meeshaalee ragaa sassaabbii gosa afuritti gargaaramuun kan funaanamanyoo ta'u qorataan afgaaffiitiin odeeffannoo sassaabbachuuf dhiir 22 dubara 3 waliigala 25 hirmaachisuun odeeffannoo isaa funaannateera. Kanatti dabaluu, dhimmoota afgaaffii dhiyaateen ragaan quubsaan irratti dhabame yookiin yaadolee qulqulleffachuuf

rakkisoo ta'an namoota tabaallii irrattibEEKUMSA qabu jedhamanfinamoota hawaasa bashannansiisuuf tabaallii tabaalan walittii makuun nama tokkotti al tokko hanga lamaa deddeebi'uun odeeffannoo yeroo fudhatetti nama tokko irraa ragaa fudhachuuf giddu galeessaan hanga daqiiqaa 45 itti fudhateera.

Kana malees, gandoota sadii keessatti, hirmaattota marii garee dhiira 12 dubara 2 waliigala 14 hirmaachisuun mariin garee tokko giddu galeessaan daqiiqaa shantama kan itti fudhateyoo ta'u qorataan marii garee kana irraa garaagarummaa ilaalchaa tabaalliifi tabaaltu irratti mul'ate gara yaada tokkootti fidachuuf isa gargaareera.

Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee

Tabaalliin gosoota afoola Oromoo aanaa Kiiramuu keessatti hawaasni dhimmota hawaasummaa, dinagdee, siyaasaafi aadaa keessatti tajaajila garaagaraatiif itti fayyadamu ta'uu isaa ragaaleen qorannoo kana keessatti malleen adda addaatiin funaanaman ni agarsiisu. Gosti afoolaa tabaallii jedhamu kunis, qamolee hawaasaa danddeettii walaloo kalaquu qabaniin kan uumamu yoo ta'u, kaayyolee afoolli kun itti hawaasaan kalaqamee hawaasaaf dhiyaatus yeroo, haalaafi bakkeewwan adda addaatti garaagarummaa qabaachuu akka danda'u yaada madden ragaa qorannichaa irraa hubatameera. Gosti afoolaa kun, hanga ammaatti qoratamee akka gosa afoola Oromoo tokkootti beekamuu baatus, xiinxala qorataan qorannoo kana keessaatti geggeesseen tabaalliin amaloota ittiin gosoota afwalaloo Oromoo kan biroowaliin ittiinwal fakkaatuufi adda bahu tokko tokko xiinxaluudhaan dhiyeesseera.

Akkaataa kanaan, qorataan gaaffilee bu'uuraa qorannichaa deebisuuf afwalaloo tabaallii hawasni aanichaa tabaalu afgaaffii, waraabiifi, iddoowwan waraabuuf mijataa hintaanetti yaadannoo qabachuun xiinxala geggeesseen afoollikun hawaasa ittiin bashannansiisuuf yeroo dhiyaatu seeneffama mudannoo tabaallii tokkoof sababa ta'e seenessuutiin kan jalqabu ta'uu isaa hubachuun danda'ameera. Akkaataa kanaanis, seeneffamni dhimmi tabaalliin irratti tabaalametokko yeroo jalqabu, yeroo tokko, bartokko, bara durii, qaata, yookaan immoo yeroo isaa adda baasuun bara akkasii jechuun kan jalqabamu ta'uu isaa odeeffannoonaftagaaffiifi marii gareetiin sassaabamee xiinxalame haala wal fakkaatuun xiinxalameera.

4.1 Xiinxala Maalummaa Tabaallii

Gaaffii tabaalliin maali? jedhuuf deebii barbaaduun kaayyoleegooree qorataanqorannoo kana gaggeesseef keessaa isa jalqabaa ture. Gaaffii kana deebisuuf qorataan afoola kana afgaaffiitiin hawaasa keessaa yeroo sassaabattutti tabaaltotni yeroo afoola kana jedhan sagalee isaanii dhaggeeffachuufi bifiyyee afoolichaa ilaaluun akka xiinxaletti akkasumas, maalummaa tabaallii ilaalchisee qorataan ragaalee barreeffamaa hanga ammaatti jiran, ragaaleen afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookimentiiwalittii qabee xiinxale akka agarsiisanitti tabaalliin akaakuu afwalaloo Oromoo keessaa tokko ta'uun isaa agarsiisu. Gama kaaniinis, ragaan barreeffamaa waajjira aadaafi tuurimii aanaa Giddaa Ayyaanaa irraa argame akka mul'isutti tabaalliin gosa afwalaloo Oromoo hawaasni naannoo sanaa dhimmoota adda addaa irratti walittii tabaaluun ittiin

walqeequufi wal jajjabeessuuf gargaaramu ta'uu isaa mirkaneessera. Tabaalliin akaakuu afoolaa bifa afwalalootiin dhiyaatu haata'u malee, amalli afwalaloowwan Oromoo biroo irraa adda isa taasisu kan jiru ta'uu isaa immoo ragaa aloolaan wayita odeeffannoo sassaabbachuuf bobba'etti odeeffkennitoota irraa fudhate xiinxaluun argaterraa hubachuun nidanda'ama. Bu'uura kanaan, qoratan maalummaa tabaallii ilaalchisuun ragaa afgaaffiitiin funaannatee xiinxale tabaalliin gosa afoolaa gochaa, bifa, amala, qaama nama tokko ilaaluun ittiin ibsan ta'uu isaa mirkaneeffateera. Kana malees, gaaffii qorataan afwalaloo tabaallii akka itti himan gaafateen madden odeeffannoo qorataa hunda sadarkaa jedhamuu danda'utti afwalaloo tabaallii kana himuu isaaniitiin dura seeneffama dhimma tabaalliin tokko irratti tabaalame himuutiin jalqabuu isaanii xiinxaleera. Kanaafis, tabaalliin afoola sababa yookaan mudannoo adda addaa hawaasa sana keessatti yeroo yerootti uumaman akka ibsutti kalaqamu waan ta'eef aadaan kun kan jajjabeeffamu yoo ta'e hanga hawaasichi jirutti waliin jiraachuuf bakkiifi yeroon kan isa hindaangessine ta'uu ta'uu isaa xiinxaleera

4.2 Xiinxala Yoomessa Tabaallii

Ragaaleen qorannichaa yoomessaa tabaallii ilaalchisee afgaaffiifi marii gareetiin sassaabamee xiinxalame, afwalaloon kun, jalqaba yeroo kalaqamee dhiyaatus ta'e yeroo irra deebi'amee yeroo himamuyoomessa murtaawaa tabaalliif jedhameeqofaatti qophaa'ukan hinqabne ta'uu isaa mirkaneesseera. Haata'u malee, yoomessi tabaalliin bashannanaaf keessatti dhiyaatu irra caalatti yeroo hawaasni hojii isaa hojjetaa oolee boqotuufikolfaan wal bashannansiisaa lafa waarisiifachuuf walitti qabamu akka ta'e dabalee mirkaneesseera. Dabalataanis, tabaalliin kan tabaalamu mudannoowwan hawaasaa tabaalliif sababa ta'an wayita uumaman ta'uun isaa qulqullaa'eera. Dhimmotni hawaasni jireenya hawaasummaa keessatti keessa darbu immoo lakka'amee waan bira gahamu miti. Kana irraa kan ka'e, tabaalliin yoomessa adda addaa lakkoofsaan hinbeekamne keessatti dhiyaachuu kan danda'u ta'uu isaa xiinxaluun danda'ameera.

Haaluma kanaan, ragaaleen afgaaffiifi marii gareetiin funaanamani xiinxalaman haala wal fakkaatuun akka agarsiisanitti, yoomessa tabaalliinkeessatti dhiyaachuu danda'u keessaa bakkeewwan hawaasni gamtaatiin hojii hojjechuuf walittii qabamu akka daboo, daadoo, qaboo, maal dhibdee, akkasumas, laga tika loonii, laga eeguu midhaanii, malkaa daakaa, bakka eeguu dallaa loonii bulanitti, iddoo oobdii, bakka buna dhuguuf itti wal gahan, iddoowwan hawaasni lafa waarisiifachuuf walittii qabamee jebbeessuufi kan kana fakkaatutti kan dhiyaatu ta'uu isaa

mirkaneesseera. Karaa biraatiin garuu, ragaan kuntabaalliin bakkeewwan akka awwaalaa, cidhafi kkf keessatti kan hindhiyaanne ta'uu isaas qulqulleesseera. Kunis, tokkoffaa, kaayyoo tabaalliin itti hawaasaaf dhiyaatuufi kaayyoon sirnoota kanneenii kan wal faallessu ta'uu isaa irraa kan ka'e yoo ta'u, lammaffaa, aadaa hawaasa Oromoo keessatti bakka gadaatti waan nama kofalchiisu haa turuutii sagalee gudda dhageessisuuniyyu safuu ta'uu isaa irraa kan ka'e tuu isaa agarsiisa.

Gama kaaniin immoo, yeroon tabaalliin itti dhiyaatu murtaa'aa akka hintaane ragaaleen kunniin karaa wal fakkaatuun ifa godhaniiru. Haala kanaanis, tabaalliin haala qabatamaa amala hojii namootni irratti bobba'anii irratti hundaa'uun ganama ykn galgala, waaree ykn waarii, Arfaasaa, Birraa, Bona, Ganna namoota ogummaa kalaqa isaa qabaniin ykn namoota dandeettii yaadataniis irra deebuun tabaalanii nama kofalchiisuu qaban, dhiira ykn dubara nama barate yookaan nama hinbaranne utuu hinjedhiinfi daangaa umurii tokko malee dhiyaachuu akka danda'u qulqulleesseera.

4.3Xiinxala Bifiyyee Tabaallii

Bifiyyeen haala itti wanti tokko mul'atu kan ilaallatudha.Yaada kana gama ogbarruutti qabnee yeroo ilaalluukaakuun ogbarruu tokko kalaqamee hawaasa bira kan qaqqabu bifa attamiin akka ta'e kan ittiin xiinxalamuta'uu isaa boqonnaa lama jalatti ibsameera.Kunis,uunkaan ogbarruu sanaadheeraa yookaan gabaabbaa ta'uu isaa akkasumas, bifa walaloo yookaan bifa hololootiin kan mul'atu ta'uu isaafiamaloota akaakuun ogbarruu tokko akaakuu ogbarruu biraa waliin ittiin walfakkaatuyookaan addabahu kan ittiin xiinxalamudha.Yaada kana ka'umsa godhachuutiin qorataan xiinxala bifiyyee tabaallii Oromookana irratti geggeesseen, bifiyyee garaa garaa afoolli kun ittiin aanaa kana keessatti mul'atu akka itti aanutti xiinxalee dhiyeesseera.

4.3.1 Xiinxala Haala Dhiyaannaa (style) Tabaallii

Afwalaloon tabaallii tooftaa kalaqaa garaa garaatiin kalaqamee kan dhiyaatu ta'uu isaa bifiyyee afwalaloon kun hawaasa keessatti mul'ate irraa xiinxaluun nidanda'ameera. Haaluma kanaanis, afwalaloon tabaallii aanaa kana keessatti bifa waliin dubbii fakkaatuun (dialogue), bifa ofiin dubbii, bifa himamsaafi bifa seenessuutiin kan mul'ate yoo ta'u isaanis dabaree dabareetiin fakkeenyaan deggeramanii dhiyaataniiru.

4.3.1.1 Tabaallii Bifa Waliin Dubbii Fakkaatuun Dhiyaatu

Qorataan xiinxalatooftaa kalaqa afwalaloo tabaallii irratti geggeesse keessatti afwalaloowwan tabaallii waraabbii, afgaaffiifimarii gareetiin walittii sassaabbatte xiinxalee hamma irra gahettitooftaa tabaalliin aanaa Kiiramuu keessatti ittiinkalaqamee dhiyaatu keessaatokko bifa waliin dubbii (dialogue) fakkaatuun ta'uu xiinxaleera. Tabaalliin bifa kanaan dhiyaatus jalqabuma yeroo kalaqamu yaada tabaalliisana keessattidhiyeessuuf akeekame akka waan namootni yookaan gareen lama faallaa walii ta'uudhaan waan inni tokko isa biraa jedheef inni biraa immoo dhaggeeffatee deebii kenneetti fakkeeffamee kalaqama. Haata'umalee, afwalaloon tabaallii bifa kanaan dhiyaatu fakkeessuu qofaanutuuhinta'iin namootni ykn gareen lama qabatamaadhumaan tabaalliitiin deebii yeroo waliif kennan kanmul'atu ta'uu isaas odeeffannoo afgaaffiifi marii gareetiinsassaabamee xiinxalame irraa hubachuun danda'ameera. Tabaalliibifa kanaan dhiyaatu keessatti namni tabaallii kanatabaalus ta'e namnitabaalliinama tokkottitabaalameef deebii kennu abbaa dhimmaa itti tabalame yookaan namoota dhimmicha keessa beekan kan biroo ta'uu akka dnda'an odeeffannoonkun dabalee mirkaneessera. Yaada kana fakkeenyan deggeruuf afwalaloo tabaallii aanichaa keessaa fudhachuunilaaluunnidanda'ama. Kana ilaluufis, mudannoo tabaallii kanaaf ka'umsa ta'e ilaaluun gaarii ta'a.

Akka yaada maddeen odeeffannoo ko irraa argadhetti, sirna mootummaa Hayile Sillaasee keessa jiraattota aanaa kanaa kan turan namoota maqaan isaanii Soorii, Gannatii, Sanyii, Simaafi Dabaloo jedhamantu turan. Isaan kana keessaa namni Sanyii jedhamu baalabbaata naannoo sanaa tajaajila ture. Jarreen kanakeessaa Simaafi Dabaloon yeroo kaffaltiin adda addaa uummatatti cabu Sanyii sossobachuun cabaa akka hinkaffalchiifne maallaqa xinnoo itti kennanii miliqanii jiraataa turan. Haalli kun warra yeroo hunda cabaa kaffalu Sooriifi Gannatii waan aarseef sanyii hadheessan. Baalabbaatnis Sanyiin jarreen kana qabee akka dhiyeessu abboome. Jarreenlamaanuu hidhamaniibaasii irra jiru kaffalanii bahanii tabaallii odeeffannoo ani argadhe niagarsiisa.

Fkn: 1 Ya Sooriifi ya Gannatii,

*Na baasiftan ka gatii,
Sanyiitti na laattanii,
Sadiitti na nyaattanii?
Cabsata caanfoofi gagaa,
Lammata naafoo бага,*

Shilingiin Sanyiiif laadhu,

Boqqolloo bitee hinnyaadhuu?

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Sooriifi Gannatiin immoo, wayita tabaallii kana dhagahan haala itti aanu kanaan deebii kennuu isaanii dabalani natti himaniiru.

Fkn:2 Hintuqiin Gaannoof Soorii,

Soroobina kee joori,

Gonka irra gad gugadhu,

Holqa lama qu'adhu,

Dabbee gaayyaa siiksitu,

Gabbarri ke hinhiiksitu.

Simaa caffee qarqaraa,

Si qofaatu gabbaraa?

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Ergaa afwalaloo tabaallii kanaan dabarsuun barbaadame dhaamuuf afwalaloon tabaallii kun bifa waliin dubbiifakkaatuun akka waan gareen lamaan dabareedhaan wal dhaggeeffatanii qeeqa qaamni tokko isa biraa irratti dhiyeesseef qaamni qeeqame sun deebii kenneefiitti kan dhiyaatedha. Ergaan isaas, gababumatti tabaalliin garee duraa warri karaa seeraan alaa deeman guyyaa tokko gaabbuuf akka jiran kan agarsiisu yoo ta'ukan garee lammaffaa immoo, silas gabbarri ati kaffaltu waa'ee hinbaasu; maallaqni ati damma soroobdee argattus tamboo ke irra hindabartu; isin lamanuu hojii biraas hinbeektan wan ta'eefgabbarri keessan yoo hafes kan hir'isu hinqabu jechuun amala jarreenii qeeqaniiru.

Tabaallii kanaagadiikeessattis namni maqaan isaa Garbaa Abbaa Gunjaa jedhamu tokko dubartii maqaan ishee hin eeramnefi, hojjettuu Qophee jedhamtu waliin mana galtu tokko amalabadaa qaban irraa kan ka'e, bultii isaanii diiganii qofa qofaa waan jiraataniif, walittii dhufeenya fedhii foonii irratti hundaa'e uumanii haala hintaaneen wal diigaanitti kan tabaalamedha. Akka yaadamaddeen odeeffannoo kootti namni Garbaa jedhamu kun yeroo baay'ee manadubartii kanaa bulee obboroo yeroo galuuf ka'utti waan nyaatu akka kennituuf barbaada ture. Dubartittiin garuu, fedhii ishee guuttachuu malee fedhii sanyoo ishee kana guutuufii hinbarbaanne. Kanarraa kan ka'e, akka waan namichi Garbaa Abbaa Gunjaa jedhamu kun jaarsummaa himatee,

Fkn3: Bishaan tujuba hindhabu

caffeen carii raafamte,

Kan biraa jibba hinqabu

Lapheen barii naa gamte,
(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddina)
Dubartittiinis, taballii kana wayita dhageessetti,

Fkn:4 Waraabessi hinrafu argees hinoffolchu,
Albaadhessaaf safuu maqaa nama hintolchu,
Waanumti argame lafa namaa buta,
Waan itti marqame garaa nama kutaa,
Marqaan marqaa daagujjaati,
Garbaan garbaa Abbaa Gunjaati.
Baaretaan nibaata cilfaan niharkisa,
Jaallataan ninyaata jibbaan nilakkisa,

(Madda obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Jetteemarqaabaaretaatti qopheessiteef jala keessee ibidda gama teesse. Namichi Garbaa jedhamu kunis, gochaa dubartii kanaatti baay'ee aaruu irraa kan ka'e,

Fkn:5 Guduruu lafti sirbe
Raada kalee waraante,
Siin duruu namni jibbe
Yaada malee na waamte, jette dubartittiin.

(Madda obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Garbanis, eeboo isaa mataa dura sireetii fudhatee galuuf yeroo qajeelu, dubartittiin deebiftee,

Fkn:6 Kokkee mutaa caccabduu
fiixee sabbata Dhaasaa,
Qophee mucaa naan qabduu
dhiiteen balbala baasa.

(Madda obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

jechuun ofirraa waan geggeessiteef guyyaa sana irraa kaasanii gargar galani jechuun natti himaniiru.

Afwalaloon tabaallii kun gama bifiyyee isaatiin yeroo ilaalamu waldiddaa namoota fedhii battalaa bu'uureffachuun qorannaa malee hariiroo jaalalaa jalqaban gidduutti uumame himuuf bifa waliin dubbii fakkaatuun kalaqamee kan tabaalamedha. Akkuma tabaallicha irraa hubachuun danda'amutti, miidhaa inni dhiirraa himate jedhamee dhiyaateen qeeqa inni dubartii kana irratti dhiyeesse ishee aarsee, isheenis dabaree ishee tabaalliidhaan yeroo isa tuqqu akka waan jarreen lamaan dabareetiin wal dhaggeeffachaa walittii tabaalaniitti fakkeeffamee kan dhiyaatedha. Haata'u malee, jaalalleewwan lama bifa kanaan wal bira taa'anii wal qeequun hawaasa sana keessatti waan barame miti. Kun immoo tabaallichi namoota tabaalu danda'aniin bifa kanaan abbootii dhimmaa fakkeessanii kan kan tabaalan akka ta'e hubatama.

Tabaallii kana gama ergaa isaatiin yoo ilaalle immoo, hawasni amalanamoota maqaan isaanii tabaallii kana keessatti dhahame qaban karaa dhokataa ta'een tabaallii kanaan saaxiluu isaa ilaala. Haaluma kanaan, ergaan guddichi afwalaloo tabaallii kanaan dabarsuun barbaadame wal diddaa jarreen kana lamaanii ibsuu qofa irratti kan xiyyeeffatemi. Ergaa tabaallii kanaa bira ga'uuf adaafi ilaacha hawaasa Oromoo naannichaa gad fageenyaan beekuu gaafata.

Akka Oromoota naannoo kanaatti dubartii heerumtee baatee mana warraa teessu gursummaa jedhamti. Hawaasni Oromoo aanaa kanaa ilaalcha gursummaaf qabu ibsuuf yaada bifa oduu duriitiin “Namichatu, gursummaa gaarii naaf barbaadi; nan fuudha jennaan, inni immoo deebisee, gaariin maaliif mana isheetii baateetti.” jedhe, jechuun himamu fudhachuun nidanda'ama. Yaada kana irraa dubartiin armaan olitti tabaalliin itti tabaalame kuniiifi dubartootni akka ishee mana diiganii kan ba'an waa malee miti ilaalcha jedhu of keessaa qaba. Yaadni kun dubartoota hunda ibsa jechuun hindanda'amu. Hata'u malee, ilaalchi kun kan maddu, dubartiin gaariin rakkoon hammi fedhe yoo itti dhufellee obsaan dabarsitee mana ishee bulti; dubartiin armaan olitti itti tabaalame kun garuu dubartii taatu utuu taatee durumaanuu mana ishee hindiigdu turte; atis nama ta'u mitiiyyu mana diigdee joorta; kan caaluttan ba'a seetee calaliitti baate; lachuu hojii keessan argattaniittu yaada jedhu calaqqisiisa. Walumaagalaatti garuu, walaloo tabaallii kanaan ergaa dabarsuun barbaadame yoo xiinxalamu, seenaa jarreen kana lamaanii hawaasatti himuu qofa utuu hinta'iin miseensotni hawaasichaa mudannoo jarreen kana gidduutti uumame keessatti of ilaaluun hariiroonisaan namoota biroo waliin uuman kamiyyu fedhiifi faayidaa battalaa qofa kan bu'uureffate ta'uu akka hinqabne gorsuuf falaasama itti gargaarame ta'uu isaa hubanna.

Tabaallii bifa kanaan mul'atufakkeenya dabalataatiin deggeruuf fakkeenya armaan gadii ilaaluun gaariidha. Akka madden odeefannooko jedhanitti, maatii sirna Dargii keessa turan tokkotu naannoo kana ture. Haatiwarraa jalqabaa sirna Dargii keessatti durateessuu waldaa dubartootaa waan turteef koora jaallatti. Kana irraa kan ka'es, uffata ammayaa yeroo yerootti haaraa ba'u (fashion) hordofuun fedhii ishee isa olaanaa ture. Abbaan warraa garuu, yaada kana hinfudhatu. Haala kanaan, utuu jiranii abaan warraa sangaa tokkittii qaban gurguree uffata kittii yeroo sanatti 'qubalii' jedhamu abbaan manaa ishee akka bituufii jeequmsa kaasuun jaarsummaaiiti baafttee bichisiifatte. Namichis, sangaa tokkittii qaban gurguree gartokkoo gatii sangaa isaatiin uffata erga biteefii booda gartokkoon immoo goromsa gurraacha dorrobeeru

tokko bitate. Goromsi isaa kunis utuu hin turiin dibicha dhalteef. Haala kanaan utuu jirani ammas uffatni haaraan ‘jeersii’ jedhamu immoo gabaarra oole. Haati warraa uffata haaraa dhufe kana naaf biti jechuu sodaattee ammas ollaan jaarsummaa akka itti ba’aniif kadhatte. Ollaan garuu, namichatti himuu waan sodaateef akka waan isheen abbaawarraatti dhaammatteetti tabaallii armaan gadiitiin ergaa ishee akka ittiin ga’aniif maddeen odeeffannoo ko irraa hubadheera.

Fkn :7*Namichi ko na dhaga’aa?*

*Dibichi gurree na ga’a,
Qucbalii uffadheen buna danfisa,
Jeersii uffadheen fira dubbisa,
Yookaan jeersii dhaqnaan na ga’i,
Yookaan geessi warraan na ga’i, jettee yeroo tabaaltu,*

(Madda obbo Assabaa Gomooroo guyyaa 05/09/2010 ganda L/Somboo)

Abbaan warraa duraanuu gochaa isheetti aarii qabu immoo deebisee,

Fkn:8*Jeersiin kee bara eger moofaa,
Jabbiin ko bara eger oofaa,
Anoo jeersii dhaqnaan singa’u,
Dargiin geessee warraan saaga’u,
Kanan jeersii bitee sokoksiisu,
Reettii bitee hinoboksiisu? jechuun deebii kenneef*

(Madda obbo Assabaa Gomooroo guyyaa 05/09/2010 ganda L/Somboo)

Akka ilaalcha hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuuttii uumaanateetiiyoo namaaf qajeelche haadha warraa ykn abbaa warraagaariinamaaf kenna jedhamee himama. Haata’u garuu, yoo ateetiin namatti dabuhaadha warraafi abbaa warraa ilaalchaan faallaa ta’an walittii hidha. Kanaafis, amalli, fedhiifi hawwiinlameen isaanii walsimuu diduu irraan kan ka’e waldiddaa matii gidduutti uumamuuf ka’umsa ta’ee mul’ata. Waldiddaa haala kanaan jiuufi jireenya matii gidduutti uumamu hunda gad baasanii himachuun aadaa uummata Oromoo keessatti baramaa miti. Haata’u malee, rakkoolee maatii gidduutti haala akkasiitiin uumaman abbootiin dhimmaa yoo dhoksataniyyu namootni iccitii isaanii keessa beekan afoolaan gad baasuun ifa taasisu.

Ergaan ijoo afwalaloo tabaallii kanaas dhimma haadha warraafi abbaa warraa tabaallii kana keessatti seenaan isaanii himame kana qofarratti kan daangeffame miti. Dhaamsi tabaallii kanaan dabarsuun barbaadames, manni utubaa tokkoon dhaabbachuu danda’u hinjiru. Haata’u malee, yadatabaallii armaan olii irraa xiinxaluun akka danda’amutti haati warraafi abbaan warraa faallaa walii dhaabachuun tokko mana ijaaruuf tokko immoo diiguuf waan wal harkisan

fakkaata. Halli kunimmoo,tattaaffiin jireenya ofii fooyyeffachuuf taasifamu ija akka hingodhanne taasisa.Kanaafuu, akkuma namni mana tokko ijaaru citaa wal hinsaamne dhimmabultii ofiif ta'u mariitiin yoo godhaniin ala miseenotni maatii tokko hundi kara karaa isaanii waan itti tolu akka godhamuuf gaafatu yoo ta'e fedhii isaanii guutuuf rakkoo ta'uu danda'a. Kun immoo,gama isaatiin diiggaa fiduu akka danda'u akeekkachiisa abbaan warraa amala haadha warraa isaa kanaaf obsa fixatee haadha warraa isaatti tabaalliitiin dhaame jedhamee dhiyaate kana irraa hubachuun nidanda'ama.Yaada tabaallii kanaan dhiyaate gadi fageenyaan yeroo xiinxallu, jarreen lamaan kan walittii tabaalan utuu hin ta'iin haala jarreen kun lamaan keessa jiran ilaaluun adeemsi isaanii haala kanaan yoo kan itti fufu ta'e, bultiin isaanii diigamuuf kan deemu ta'uu isaa mala hawaasni ittiin isaan akeekkachiisuuffayyadameakka ta'e nama hubachiisa.

4.3.1.2 Tabaallii Haala Ofiin Dubbiitiin Dhiyaatu

Tooftaa kalaqqii afwalaloo tabaallii kanaanis taattewwan taballii tokkoof sababa ta'an irratti hundaa'uun namni tabaallicha keessatti qooda fudhataatti kalaqame tokko ofuma isaa waa'ee isaa akka seenessu godhamee kan itti dhiyaatudha. Yaada kanas afwalaloon armaan gadii dhugoomsuu danda'a. Tabaallii itti aanu kana keessatti, dargaggeessi shamarree Dhugumee jedhamtu tokkosin fuudhatedhee itti marmaaru guyyaa tokko hodhaa migiraa isheen hodhaa jirtu irraa butee bosona seenuu isaa ragaa afgaaffiitiin fudhatame irraa hubadheera. Haata'u malee, akka yaada isaaniitti shamarreen sun hordoftee dhaquu waan sodaatteef fudhatee jala bade. Tabaaltuun kana quba qabdu tokko immoo akka waan shamarreen kun erga inni sokkee lafa buusee deemataa jettee jalqabaa (hodhaa) ishee barbaacha dhaqxee dhabdee ofiin ofiitti haasoftuutti kalaqamee haala itti aanuun kan dhiyaatedha.

Fkn:9Nan hodheeraa ya malkiisaa

Fuudhee caakkaa na labsiisaa

Jalqabni ko hinbade ka'een iyya

Bayyuu Gammee hin jiruu shaneen biyyaa

Xalaf godhee sokkaa qabaroo saafelaa

Xalaf isa haa godhu nagaroon gaa'elaa, jette Dhugumeen.

(Madda:Aadde Kuulanii Ceesisaa, guyyaa 02/08/2010 ganda C/G)

Ergaan afwalaloo tabaallii kanaa yeroo ilaalamu hariiroon jarreen kana gidduutti uumame kun deemee deemee rakkoo fiduu akka danda'u kan ittiin akeekkachiifamedha. Kunis, shamarreen kun osoo dargaggoo kana waliin hariiroo uumuuf fedha hinqabdu taatee yeroo inni hodhaa ishee

butee deemu iyyiti turte; amma garuu, erga yeroon darbee iyyuu moo dhiisu jettee ofiin of mari'achuun ishee dubbii balleeffanaafi; yaada jedhu of keessaa qaba. Gama biraatiinis, ilaacha hawaasni aanichaa dhimma gaa'elaa irratti karaa hintaaneen namatti dhufuun nagaroo (cubbuu)namatti harkisa jedhu kan agarsiisu yoota'u, gurbaan kun gaa'elaan na sossobee natti hiiqee hodhaa ko waan narraa buteef, cubbuun gaa'elaa isa haa qabu. Kan taatuuf isatti hin qabiin jechuun abaaruu ishee hubanna.

Fkn:10*Ijuman booqaa ba'e*

Humni ko qoosaa ta'e

Ijaan kan Marduu ta'e

Humni ko kantuu ta'e

Warrittiin quxuxxurii

Dhiqatee hin baatu xuurii.

(Madda: obbo Maammoo Ambaayee, guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

Afwalaloon armaan olii kun immoo, sina Dargii keessa nama Gammachuu Mardaasaa jedhamu tokko jala mana gudda diiganii mana dhiphoo tokko ijaarraaniif itti tabaale jedhamee kan himamedha. Akka yaada madda ragaa kootti namichi manni isaa jalaa dhiphate kun yeroo kan namaa ijaaru human isaa hinqusatu. Haata'u malee koreen yeroo sana quxuxxurii jedhamu safara mana isaa waan jala dhiphiseef tabaallii kana tabaale jechuun haala kanaan dhiyeessani. Haata'u malee,afgaaffii qoratan dhimmicha qulqulleeffachuuf gaafateen miira guyyaa sana Gamachuu irratti mul'ate irraa ka'ee ofii isaa kan tabaale ta'uu isaa qulqulleesseera.

4.3.1.3Tabaallii BifaSeenessuutiin Dhiyaatu

Tabaalliiwwanhaala kanaankalaqamanii dhiyaatan keessatti immoo,haalli ittiergaan tabaallii tokkoon dabarsuun barbaadame itti dhiyaatu haala isa duraa irraa addadha.As keessatti, karaa tokkoon, mudannoowwan namni yookaan gareen tokko yeroo adda addaatti keessa darbe walittii qabuun afwalaloon tabaallii sun haala mudannoowwan kanneen duraa duubaan seenessuu danda'anitti kalaqamanii kan dhiyaatan yoota'u, karaa biraatiin immooamala namni ykn gareen tokko qabu ilaaluudhaan sammu isaani keessatti waan namni ykn gareen tokko niraawwata jedhanii yaadan kalaqanii akka waan jarreen ykn namichi raawwateetti duraa duubaan dhiyeessu.Walaloowwan tabaallii haala kanaan kalaqamanis kan kalaqu namoota seenaa yookaan mudannoowwan dhimma tokko irratti, nama yookaan waan tokko irratti yeroo garaa garaa deddeebi'anii mudatan gad fageenyaan beekaniin ta'a.Yaada kanas fakkeenya armaan gadii irraa caalaatti hubachuun nidanda'ama.

Akka odeeffannoon afgaaffiin funaannadhe keessatti hubadhetti bara mootumaa Hayilesillaasee keessa hattuu cimaa waan fedhe hatee qabamee hinbeeknetokko ilma isaa shamarree Daggituu jedhmtu tokko fuusifate. Isheenis maatii hattuu keessatti waan guddatteef hannaan biyya deegsite. Guyyaa gaaf tokko garuu, gabaa deemuunmeeshaa waan hatteefqabamtee hidhamte. Hawaasni haala kana hordofaa tures, namichi kun haadha warraa isaa waamee akkas jedhe jedhanii tabaalu.

Fkn:11 *Dur gulubii nyaanna*

*Amma baaqelaa
Sila gudii taanee
ya Maaremaa?*

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Torban lamaa booda bakka Daggituun hidhamtee jirtutti dhaqee matta'aa kennee fudhatee akka gale himu. Hawaasnis, бага galte jechuu deemmanii haala keessa turte tabaalliidhaan haala itti aanuun gafaachuu isaanii bifa diraamaa fakkaatuun natti himan.

Fkn:12 *Ya ishee maqaan buqqee*

*ya willee koo dhagaa sararani
Ya ishee Waaqaan bultee
haadha filee koo бага simaarani!*

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Isheenis, mana hidhaatiiba'uuf maallaqa hedduu akka baasan itti odeeffatte. Yeroo kanas hubatanii yeroo ishee ilaalan fuulli ishee aariitiin waan guutameeruuf tabaallii armaan gadiitiin akka ishee jajjabeessaniitti natti himaniiru.

Fkn:13 *Leeqaa muka soolee*

*Jirbiin nama albaasa,
Reebbaan бага oole*

Birriin maal abbaasaa, jechuun jajjabeessani

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Kana boodas, dubartiin kun niitii dhiiraa ta'uu ishee, fafti niitii dhiiraa immoo fafa abbaa manaa ishee waan ta'eef, abbaan manaa bakka ishee akka qaana'u, kana irraa ka'ee hiriyaasaa keessatti boquun isaa akka gad cabu, kanaafuu, lammaffaa hojii akkasiitti akka hindeebine akka gorsan odeeffannoo naaf kennan. Haata'u malee, isheen dogoggora ishee irraabarachuuf qophii ta'uu mannaa, badii isheen hojjette kun waan haaraa utuu hinta'iin waanuma itti guddatte ta'uu isaa himuu ishee akka itti aanutti himte.

Fkn:14*Haadha durbaa yabobeessituu*

Gabayyo boqqolloo gate,

Amma sin kan ko odeessitu

Abbaan koyyu qoloo hate,jette,jedhu.

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Ammas hawaasni sun garaa itti bal'achuudhaan wanti takkaa ta'ee darbe duuba deebi'uu hin danda'u; gara fuula duraa maqaa abbaa manaa keefi maqaa ijoollee ke akka hin arrabsiifne hanna kana dhiisi jedhanii yeroo gorsan deebiftee,

Fkn 15*Qamadii ya abbaa Raggaatuu*

Qabee kotti kan bukaa'e

Sababiin narraa hinfagaatu

Qarree koottuu nan ulfaa'e,jette.

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Akka maddi odeeffannoo ko obbo Amanuu Sanyii natti himanitti dubartiin tabaalliin haala armaan oliitiin itti tabaalame kun dhugumatti hawaasa kana keessa ammallee kan jirtu ta'uu himanii tabaallii tabaalame kana keessatti garuu taatewwan raawwataman fi yaadni akkas jette jedhamee dhiyaate raawwii qabatamaafi jecha isheen dubbatte utuu hin ta'iindubartiin kun hattuu ta'uu ishee irraa kan ka'e isheeguyyaan isheen gochaa ishee kanaan qaanoftu dhufuu akka danda'u tabaaltotni akka waangochaan tabaalicha keessaa irratti raawwannaan isheenis yaada ka'e sana dubbattetti kalaqanii kan dhiyeessan ta'uu isaa naaf mirkaneessaniiru.

Ergaa yaada afwalaloo tabaallii bifa seenessuutiin dhiyaate kanaan dabarsuun barbaadame hubachuuf xiinxaluu barbaachisa.Amala rakkisaa dhalli namaa qabu keessaa tokko dadhabinafi balleessaa isaa amanee fudhachuu dhabuu isaati.Yaada afwalaloo kanaa keessattiis rakkoon mul'ate isuma kana. Akka aadaa Oromoottihawaasni nama balleessaa hojjete utuu hin gorsiin takkaatti darbatee hingatu.Namoota gorsinaan hindhageenyees karaa adda addaatiin amansiisuuf abdii hinkutatu. Haata'u malee,namootniamaladubartii armaan olitti waa'een ishee tabaalliitiin seeneffamee kana waliin wal fakkaatu qaban hawaasa keessatti kan mul'atan ta'uu isaafi dhumniisaa gaarii akka hintaane hawaasni kun afoola kanaanmiseensota isaa kan barsiise ta'uu isaa hubanna.

Kana malees, hawaasni kun afoola kanatti dhimma bahuudhaan boolla hattuun itti galtu hattuutu beeka akkuma jhamu sana dhala hattuu hattuutu fuudha; ilmoon hantuutaa abbaa ishee jalatti gumbii uraa barti akkuma jedhamus, dhalli hattuu, hattuudhuma taati, jechuudhaan dubbii

dachaadhaan attamittiin dhala ofiif fakkeenya ta'aniiguddisuun akkairraa eegamu hawaasaaf ergaa guddaa dhaamaniiru.

Afwalaloon tabaallii bifa seenessuutiin dhiyaatu kunis kan seeneffamu mudannoo nama dhuunfaa tokko mudate qofa irratti utuu hin ta'iin mudannoowwan garee hawaasaa gidduutti uumamuun seenan mudannoo isaanii duraa duubaan walittii fufee himamuu kan danda'u akka ta'e fakkeenyi armaan gadii kun agarsiisu nidanda'a.

Akka madden odeeffannoo kokan biraan natti himanitti uummatni naannoo tokko jiraatu, waan midhaan itti daaksifatudhabee waan rakkateef babura midhaan daaku bitate. Gammachuu isaa irraa kan ka'es guyyaa gammachuu qopheessanii sangoota shan bitanii qalatan. Haata'u malee, caasaan gandaa afeerraa offiif godhate jechuun hawaasni komii waan kaaseef koreen gandaa nu salphiftani jechuun nama tokkomilishaatiin reebisani. Kana irraa kan ka'e, haala guyyaa sana ture tabaaltotni wal harkaa fuudhuun akka itti aanutti tabaalliitiin seenessu.

Fkn:16 *Bara feestaa baaburaa,
Gara teellaa waa jira.
Maalii Baqqalaa Sadduu,
Waganoo addanaa hinqabduu,
nyaateewoo gizeen hingaltuu,
Waganni isaa eessa jira,
Dassaalo inni isaaf firaa,
Garasii farsoo hiraa,
Baqaaqaa baala meexxi,
Mararaan maadha beekti,
Tafarii ya dangashee,
Dhalataa gamni akka kee,
Warri gizeen galtani,
Isin dhibee hinqabdani,
Warri dhiha geessani,
Iyya keessa keessanii,
Biyya keessa teessanii?
Teepha kaltuu isheen dire
Siree dhaanquu qarqarani,
Leenci Sadduullee iyye
abbaan Taakkuu Baqqalaani,
Bara shuumata Dorgee,
dhadhaan akkuma dhoqqee,
Abbaan jaallate boqqe.
Dorgee yaa haadha Balistii,
Baga nyaatte dhadhittii,
Ittiin baata qarqittii,
Ayyaantuun garaa nyaatee,*

*Wiirtu siilama nyaate.
Obboleettiin Araaree,
Harka qullaan galaaree,
Akka saba tamaaree,
Cilfaa laman hammaare,
Hirphaa ya abbaa Darajjee,
Ati Hagamsaaf dhalatte,
Sangaa qofaa qalatte,
Kan dhaamane jiilama,
Nyaanni fooniis miilana,
Jedhe kaa Hirphaa Deesisaa,
Cabaa foontu deebisa.
Roorroon gara balleessa,
Gooddiin lafa balleessa,
Qoollo ko immoo maal nyaate,
Inni motora baate,
Jette Xajjituu Abbaa
Kittaa erbeessaan bite
Foon eessaan sinii fidaa
Hirphaafi Eddeessatu fixe.*

(Madda:obbo Dhugaasaa Galataa guyyaa 05/09/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Afwalaloo armaan olii kana keessattis hawaasni namoota shira guyyaa sana hojjetame qindeessan, warra fira isaanii addaan baasanii affeeran, warra waan dhugaa dubbataniif miidhaan irra gahe, warra ittoo fudhatanii mana isaaniitti galan, warra aangoof jedhanii uummata gurguran, warrafaayidaa uummataa falmeefiwarra shira sana keessaa harka hin qabne adda baasee kan hubate ta'uu isaa tabaallii kanaan seenesseera.

4.3.1.4Tabaallii BifaHimamsaatiin Dhiyaatu

Tabaalliinhaala kanaan hawaasa keessatti mul'atuimmoo, tabaaltotni mudannoo hawaasa keessatti qabatamaatti mudate tokko irraa ka'anii waan argan, waan dhagahan yookaan waan itti dhagahame akkuma jirutti miseensotni hawaasichaa kan biroon dhimmicha ilaalchisuun odeeffannoo akka argatan bifa himamsaatiin kan dhiyaatudha. Tabaallii akkaataa kanaan dhiyaatu keessatti yaadni mudannoo sana ilaalchisee ibsuun barbaadame bifa walalootiin qindaa'eekan dhiyaatuyoo ta'u, mudannoo hawaasa keessatti raawwate tokko kallattiidhumaan kan ibsu waan ta'eef, ergaa isaa hubachuuf xiinxala gadi fagoo kan gaafatu miti. Yaada kanaafis, walaloon tabaallii armaan gadii fakkeenya ta'uu danda'a.

Tabaalliinkun kan tabaalame namicha karkarroo dadhabduu adamsituu tokko miila kuttee jala baate tokko ajjeefatee fakkare tokko qeequuf akka ta'e madden odeeffannoo ko irraa hubadheera.

Fkn:17 *Margaa jilba dhahe*

Anaaf mirga tahe

Gammachuuf warquu dhaabee

Qofaa kon karkuu yaabee

Qurundoo karkuu dhahee

Burcuqqoo Hundattuun gahe, jedhe Firdiin.

(Madda:obbo Giddiisaa Bayyaan guyyaa 10/09/2010 ganda Haaroo 01)

Ergaan tabaallii kanaa namichi Firdii jedhamu foon karkarroo ajjeeffatee gurguree haadha warraa isaaf burcuqqoo bituun warra karkarroon miila kuttee jala bade hoomaa girrisaa mannaa tokkicha risaa wayya kan jedhe ta'uu isaa hubachuun nidanda'ama.

Tabaallii armaan gadii keessatti immoo hawaasni gurbaa yeroo rakkinaa haadha isaa dulloomtee manatti galte dhiisee adeemee mana dhugaatii bulu tokko kallattiidhumaan gochaa isaa kan ittiin himedha.

Fkn:18 *Mucaa taa'umsi Giddaa*

Baayyoo mataa goofaree

Kan keewoo qoonqoon abiddaa

aayyoo ke attam gootaree?

(Madda:obbo Fayyeeraa Tarrafaa guyyaa 07/09/2010 ganda caffee Sooruma)

Ergaa afwalaloo tabaallii kanaa namni kamiyyu salphaatti hubachuuf hinrakkatu. Namni tabaalliin itti tabaalame kun sababa qoonqoo isaa haadha dadhabduu manatti dhiisee adeemee iddoo arge kan dhabaatu ta'uu isaa ifatti ibsa.

Fkn:19 *Daggalaaf haa tolu*

mataa mul'ifanne

Taakkalaaf haa tolu

mucaa guddiffane, jette jaldeettiin

(Madda:obbo Dassaalee Kitilaa guyyaa 09/07/2010 ganda B/S)

Yaada tabaallii kana keessatti dhiyaate yeroo iaallu, namni Taakkalaa jedhamu dhangaa eeguu gatee jaldeessi boqqolloo isaatiin ilmaan isaa kan guddifate ta'uu isaa namni yoomessa sana keessa ture salphaadhumatti hubata.

4.3.2 Xiinxala Haala Qindoomina Tabaallii

Kalaqa ogbarruu keessatti tooftalee kalaqxootni ergaa tokko karaa hubachuuf xiinxala gaafatuufi ergaa gad fagoo dabarsuuf itti gargaaraman keessaa tokko akkaataa isaan itti jechootaa ergaa isaanii dabarsuuf gargaaraman waitti qindeessanii dhiyeessanidha. Kana keessattis, filannoo jechootaa, fayyadama sadoommii fi bu'aa ba'ii sagalee ilaaluun nidanda'ama. Haaluma kanaan, akkaataa itti namootni afwalaloo tabaallii kalaquu danda'an ergaa tokko dabarsan

yeroo xiinxalamu sadoommii garaa garaa fayyadamuun ergaawwan dhimmoota hawaasaa gurguddaa kan ittiin dhaaman ta'uun isaa haala armaan gadiitiin xiinxalameera.

4.3.2.1 BifiyyeeNameessuu

Nameessuun gosoota sadoommii Afaan Oromoo keessatti argaman keessaa tokko yoo ta'u, akaakuunsadoommii kun amala dhala namaa irratti mul'atu tokko fuudhanii lubbuqabeeyyii yookaan lubbumaleeyyii biroo gonfachiisuun akka waan lubbuqabeeyyiin yookaan lubbumaleeyyiin kunniin amala dhala namaa kana agarsiisaniitti fakkeessuun mala yaada tokko ittiin ibsuuf uumamudha. Bifiyyee tabaalliin Oromoo aanaa Kiiramuu keessatti ittiin mul'ate keessaa tokko sadoommii nameessuu jedhamu kanaani. Yaada kanaafis, tabaalliin miseensa hawaasichaa utuu saqalaa iira taa'eeboqqolloo eeguuchumaan rafeeqamalee boqqolloo ficcisiise tokkotti tabaalame jechuun maddeen odeeffanooko natti himan fakkeenya ta'uu danda'a.

Fkn:20Abbayyaanuu ceena

*guutuu saddeettanii,
Hudduu dhaabee rafaa
utuu gadheessanii, jette qamaleen.*

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Afwalaloo kanakeessatti ergaa darbe irra keessa isaa yoo ilaalame qamaleen taajjabbii namicha utuu boqqolloo eegu rafeef qabdu irraa kaatee akkamitti akka inni rafaa jiru dinqisiifatee waan haasoftu fakkaata. Haata'u malee, dhaamsi tabaallii kanaa falaasama Oromoo "Inni barii raffisu isa maayii habisu, inni guyyaa raffisu isa qullaa hambisu" jedhu irraa kan maddedha. Kunis, akka ilaalcha Oromoottimiseensotni hawaasichaa jireenya ofii fooyyeffachuuf halkanii guyyaa dhamahuun barbaachisaa ta'uu isaa qofa utuu hinta'iin namootni barii lafaa rafaa turaaniifi namootni guyyaa rafuu jaallatan hiyyumatti dhiyoo waan jiraataniif rakkoo kana keessaa ba'uun akka irraa eegamu akeekkachiisuuf kankalaqame akka ta'e hubachuun nidanda'ama. Kana malees, miseensotni hawaasichaakaayyoo manaa ba'aniif dagatanii yaada garaa garaa keessa seenuun barbaachisaa akka hin taaneefihanga kaayyoon isaanii galma'an ga'utti hirriba dhabanii halkaniifi guyyaa hojjechuun kan irraa eegamuta'uu barsiisuuf kan gargaaraman ta'uu isaa nama hubachiisa. Kunimmoo, tajaajila afoolli gama amala badaa dhorkuufi amala gaarii jajjaabeessuun miseensota hawaasa afoolicha fayyaddamuu qaree baasuutiin qabu olaanaa ta'uu isaa kan mirkaneessudha.

Gama biraatiin immoo,madden odeeffannoo ko namichi halkan dhangaa eegu tokko korrisa dhaddee boqqolloo nyaattuu dhagahee waan sodaateef godoo fiixee mukaa irratti ijaarame yaabbatee rafetti yoo tabaalan,

Fkn:21 *Godoo gama sana*

*Godaansiseen baadhaa,
Gammachuu Kitilaa
Sodaachiseen nyaadha,jette, dhaddeen.*

(Madda: obbo Gammachuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Tabaallii kana keessattis,amala afaan dubbachuu dhala namaa dhaddeef kennuudhaan sadoommii nameessaa jedhamu kana dahoo godhatanii nama Gammachuu Kitilaa jedhamu kana dabeessa tortoraa dhaddee sodaatu ta'uu isaa saaxilaniiru.

Afwalaloowwan taballii maddeen odeeffannoo ko natti himan keessaa tabaalliin bifa nameeuuf fakkeenya ta'u kan biraan,

Fkn:22 *Laga lakkuu lixee*

*harbuuttan rarra'a.
Boqqolloo kee fixee
garbuu keen dharra'a,jette qamaleen.*

(Madda obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Yaada afwalaloo tabaallii armaan olii kana yoo ilaalle immoo irra isaa keessa waan bineensi qamalee jedhamtu garbuu nyaachuu dharraatee kadhataa jirtu fakkaatee mul'achuu danda'a.Haata'u malee, ergaan isaa falaasama Oromoo waliin kan wal qabatedha.Akka falaasama Oromootti, kan dhalchaniifi kan facaasan kunuunsaniiddoon gahuun dirqama miseensa hawaasichaa hundaati.Faallaa kanaatiin, waan facaasan gatuufi ilmoo dhalchanii kunuunsuu dhiisuun aadmale.Kana waan ta'eefis,miseensi hawaasichaa kamiyyu gochaa akkanaa irraa akka of qusatuuf hawaasichi karaalee adda addaatiin dursee nibarsiisa.Kanas ta'ee garuu, miseensota hawaasichaa keessaa tokko tokko yaada kana faallessanii yeroo argamanitti hawaasichi callisee hin ilaalu.Kanaafuu, gochaa aadaa hawaasa sanaa keessatti fudhatama hinqabne raawwachuu isaaniitiinafoola garaa garaatiin hawaasichaan niqeeqamu.Qeeqa hawaasaa kana irraa kan ka'es,kabajaafi jaalalli hawaasa sana keessaatti qabanis hir'achaa deemuun xiinsammuu isaanii irratti dhiibbaan akka uumamu tasisuu danda'a.Haalli kun immoo,miseensi hawaasaa tokko gochaa aadaa hawaasaa keessatti fudhatama hinqabne dabalee akka hinraawwanneef isa ittisa.

Haaluma kanaan, akka maddeen odeeffannoo ko jedhanitti namichi tabaalliin itti tabaalame kun boqqolloo facaasee dhiba'ummaa isaa irraa kan ka'e eeguu dhiisuu isaatiin qamaleenkan jalaa fixxeta'uu isaa agarsiisa. Namichis, lafa boqqolloon irraa dhume sana ciruun garbuu facaase. Hawaasni naannoo isaa immoo, dhibaa'ummaa inni durumaan qabu irraa ka'uun isa qeequu isaanii hubachuun nidanda'ama. Hawaasnis qeeqa isaa kanaan boqqolloo facaasee bineensa ficcisiisuu isaa qofa osoo hin ta'iin, garbuu irraa deebi'ee facaase ammas bineensi akka hinfixne cimee akka eeggatu xiiqii keessatti horuuf jecha falaasama mataa isaa fayyadamuun miseensa hawaasaa kana akeekkachiisuu isaa hubachuun nidanda'ama. Kana gocuufis, ebelutu akkas naan jedhe jechuun miseensi hawaasaa kun akka hinmuffanneefi waldhabdeen akka hinuumamne gochuufsadoommii nameessuutti gargamuuisaanii ilaala. Sadoommii kanaanis, akka wan qamaleen harki boqqolloo facaasee na nyaachise garbuu na dhowwata jedhee wan hinyadneef beelaaf yaaddoo tokkollee hinqabu jettee, isa darbeef galateeffatee isa dhufuuf abdii qabdu dhammateetti amala dhala namaa qamaleef kennuutiin namichi gochaa isaa kanaan duraatigaabeeisa dhufuuf akka of qopheessu gochuuf kalaqa hawaasichi uumee dhimma itti bahe akka ta'e hubatama. Kun immoo, isa hayyoonni faayidaa afoolaa keessaa tokko miliquuf gargaara jedhan kan mirkaneessudha.

4.3.2.2 Bifa Habalakaa

Habalakni akaakuu sadoommii ergaan waan tokkoo isa barreeffame ykn dubbatameef faallaa ta'ee mul'atudha. Bifiyyee ittiin afwalaloo tabaallii aanaa kana keessatti mul'ate keessaa tokko sadoommii habalaka jedhamu kanaan. Haaluma kanaan, namicha eeboo qabatee gabaa baanaan lola gabaatti ka'e keessatti eeboo isaagatee harka qullaa gale tokkotti haati warraa isaa itti tabaalte jechuun madden odeeffannoo ko natti himan akka itti aanutti dhiyaateera.

Fkn: 23 *Hoofii dhagaa battee*

*leeboo mataa ciraa
Ofii бага galte
eeboon gabaa jira, jette Dabaleen.*

(Madda: obbo Assabaa Gomooroo guyyaa 05/09/2010 ganda L/Somboo)

Ergaa tabaallii kanaa hubachuuf immoo, addaa, safuufi ilaalcha hawaasa Oromoo beekuun murteessaadha. Akka ilaalchauummata Oromootti hawaasicha keessatti dabeessi iddoo hinqabu. Duudhaa hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuu keessatti immoo namni tokko hammamuu yoo daboomme uleen qabannaa isaa sababa kamiiniyyu yoota'e irraa fudhatamnaa innis sodaatee

dhiisee galee hawaasa keessa jiraachuu caalaa salphinni hinjiru. Inumaayyu, hawaasa Oromoo aanaa kanaa biratti qabannaa ofii haadha warraa ofiitti fakkeessuun namni qabannaa ofii kennee gale akka haadhawarraa ofii namaaf kennee galeetti fudhatama jedhamee himama. Kanaafuu, qabannaa ofiifi haadha warraa ofii haala kam keessattiyyu yoo ta'e gartuu faallaa ofiif kennanii galuuf sababiin kamiyyu hawaasicha biratti fudhatama hinqabu. Miseensa hawasichaa keessaa tokko haalli kun irratti raawwatee yoo argame garuu, dhiirummaan isa gaaffii keessa gala. Namni akkasii kun hawaasa sana keessatti kabaja dhabuu qofa osoo hinta'iin hiriya ijoolleefi hiriya dubartii godhamee ilaalama.

Afwalaloo taballii armaan olii kana keessattis ergaa sirrii tabaallii kanaa himuuf hiika kallattii jechoota afwalaloon kun irraa ijaaramee beekuu qofti gahaa hinta'u. Hiika kallattii jechoota afwalaloo kana keessaa qofa kan bu'uureffannu yoota'e, waan jechootni barreeffamanii mul'atan yookaan afaaniin dubbataman sun ibsan ilaluuf deemna jechuudha. Adeemsa kanaan immoo, ergaanisaa eeboof jetteelubbuu dhabuun hinbarbaachisu; eeboon gabaatiyyu guutee jira waan ta'eef bitachuu dandeessa; kanaafuu, eeboo ke sirraa fudhatamus lubbuu ke бага oolfatte jechuun haatiwarraalubbuun galuubbaa manaa isheef gammachuushee ibsite jennee hiikuutti nu geessa. Haata'u malee, yaadni kun ergaa afwalaloo tabaallii kanaan dabarsuun barbaadameef fallaadha. Kanaafuu, ergaa sirrii afwalaloo tabaallii kanaa beekuuf aadaa hawaasichaa keessatti hiikoo qabannaa ofii faallaa ofiif kennanii galuun qabufi ilaalcha hawaasni nama akkasiitiif qabu beekuu gaafata. Kanarraaka'uudhaan ergaan afwalaloo tabaallii kanaa eeboo kee laatee galuu kee mannaa duutee utuu baddee maal ta'a! Dhiirri duruu gaafa dhalate du'e; salphina akkasii irra du'a lubbuu wayya ture; si'i isa jiraa du'erra isa lubbuun du'ee biyyoo nyaate wayya! aniifi ati maal wal caalla! biyyoo nyaadhu! Jechuun akka waan haati warraa isaa habalakaan abbaa warraa arrabsiteetti fakkeessuun tabaaltotni dabuma namichaa saaxiluuf kan tabaalandha.

Tabaalliin armaan gadii immoo falaasama hawaasni aanichaa dhibaa'ummaa miseensa hawaasaa tokko habalakaan qeequuf itti gargaamedha.

Fkn:24 *Ya maxinoo cabduu
qabannaa wallaalle
gachana quruphee,
Namni xinnoo hinqabdu
Akkasaa Ayyaanaallee
gaaf lama na bulche, jette booyyeen.*

(Mdda: obbo Assabaa Gomooroo, guyyaa 05/09/2010 ganda L/S)

Hawaasni aanichaanamichaAkkasaa Ayyaanaa jedhamu dhibaa'aa ta'uu isaa irraan kan ka'e hojii isaa bal'isee kan hinhojjenneefi ishuma hojjeteyyu immoo eeguu dhiiseebineensa ficcisiisuu isaa tabaallii bifa habalakaatiin dhiyeesse kanaan qeeqeera. Tabaalliin kun, irra isaa keessa wan booyyeen nama kana galateeffattee eebbistu fakkaata. Haata'u malee, wanti jedhamuu barbadame Akkasaan nama utuu hinta'iin nama sammun isaa fageessee yaaduu hindandeenye, nama namaan gadiiti, ergaa jedhu of keessaa qaba. Kun immoo, hawaasni sun boqqolloo namichi kun hojjetaa ba'e bineensi halkan lamatti fixuun isaa hojiin namicha kanaa silumaa gatii akka hinqabne qeeqee egereen jireenya maatii nama kanaa akkam ta'uu akka danda'u yaaddoo qabu ibsuuf kan tabaalame ta'uu isaa xiinxalameera. Tabaallii kana irraas, miseensotni hawaasaa kan biroo jireenya namicha kanaa irraa baratanii aadaa hojii isaanii akka fooyyeffatan, kanneen aadaa hojii cimaa qaban immoo caalaatti akka si'atan kakaasuuf gargaara.

Tabaalliin itti aanu kunis, yaaduma kana kan cimsudha.

Fkn:25Saroanni dutan kunkan warra Garbiiti,

Galanni isaa hinhadiin kun kennaa Rabbiiti,

Egoo kaanee gallajar ja'an galagale,

Maal Tafarraan kun arjaan gara malee!

Kan Fiqaaduu miti motora sochoosa

Tafarraa Galataa barana arga akkoo isaa, jette, booyyeen.

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Fakkeenya armaan olii kana keessatti qonnaan bulaan Garbii jedhamu akka bineensi dhangaa isaa hinnyaanne ofirraa ittisuuf saroota guddifatee sirriitti kan eeggatu yoo ta'u, namootniollaa isaa jiraatan lama TafarraafiFiqaaduu jedhaman immoo,faallaa Garbiitiin eeguu hineegan.

Akka madeen odeeffannoo ko jedhanitti jarreen lamaan keessaa Fiqaaduun baabura daaksisa. Tafarraan immooFiqaaduu bira taa'aa oola.Yeroo lafti dhihus, mana, mana isaaniitti galanii rafu. Kana irraa kan ka'e, eeguu gatanii booyyeen hamma na ga'a jettutti boqqolloo isaanii nyaattee yeroo quuftu ofii ishee wal waamtee keessaa baatee kan galtu ta'uu isaafi akka waan arjummaan Tafarraa arjummaa nama biraa irraa adda ta'e gootee booyyeenisa galateeffatte fakkeessuun hawaasni doofummaaTafarraa habalakaan qeequu isaa hubachuun nidanda'ama.Kana malees, hawasa keessatti yeroo namootni hojii ofii hojjetan namootni tokko tokko hojii malee dhaqnii kan yeroo ofii guban nimul'atu. Tabaallii kana keessattis, namni Fiqaaduu jedhamu dhangaa hojjete haa gatuyyu malee, waan ittiin qoonqoo isa bulchatu hojjetaa kan oolu yoo ta'u,

Tafarraan garuu, hojii malee isa bira taa'aa waan ooluuf barana waan nyaattu dhabdee akkoo ke ishee duute argita jechuun rakkoon inni keessaa ba'uu hindandeenye itti dhufaa jiraachuu isaa hawaasni kan ittiin akeekkachiise akka ta'e hubatama.

4.3.2.3Bifiyyee Iddeesaa

Iddeessuun tooftaa ittiin waan tokko kallattiidhaan waan biraatiin bakka buusanii amala, bifa, hanga, baay'ina, ciminaafi kkf wanti tokko qabu waan inni bakka bu'e sana waliin wal bira qabuun ittiin ibsandha. Aanaa Kiiramuu keessatti tabaalliin bifa iddeessuutiin amala wantoota garaa garaa yeroo ibsus mul'ateera. Bu'uuruma kanaan, miseensota hawaasaa hojii isaaniitti qaxalee ta'an lama jajjabeessuuf tabaallii hawaasni tabaale fakkeenya itti aanuu kana irraa hubachuu dandeeya.

Fkn:26Ya dhootuu gaaguraa,
ya quncee daannisaa,
Galaaneenbaabura,
Luucceenis kannisa,
Nadheen mudaa hinqabne
lamaanuu qimixa,
Karaa darbaa dhabnee,
nuun qoonqoon nu fixa, jedhe jaldeessi.

(Madda:Obbo Taaddasaa Ambaayee, guyyaa 05/09/2010 gandaa L/S)

Fakkeenya armaan olii kana keessatti, amallidubartii maqaan ishee Galaanee jedhamtu amala baaburaan bakka buusanii, Amala hojii Luuccee jedhamtu immoo, amala kaannisaan bakka buusanii wal dorgomsiiisuun dubartootni kun lamaan hagam ciccimoo akka ta'an ibsuuf tooftaa itti fayyadaman akka ta'e nama hubachiisa.

Ergaan tabaallii kana keessaan dhaamuun barbaadame yeroo xiinxalamu dubartootni maqaan isaanii taballii kana keessatti dhahame lamaan akka dubartoota warra kaanii miti; isaan dubartoota kaan irraa adda; dubartiin akka isaanii gonkumaa uumamtee hinjirtu; isaan keessaa uumamni Galaanee akka namaatti utuu hinta'iin kan hinnuffine, kan hindadhabnefi si'aayinni ishee kan nama dingu, humni ishees akka baaburaa ta'uu isaa ibsa. Uumamni Luuccee immoo, kan yeroo tokkoofillee hojii ishee hindaganne, kan hinnuffine akka kaannisaan kan barii hinrafne, hanga iji wal arguu danda'uttis hojii keessaa kan hinbaane, kaamettiidha; jedhanii ibsuu isaaniilaalla. Hata'u malee, ergaan afwalalookanaa yaada tabaallicha keessatti ibsame qofa irratti kan daangeffame miti. Kunis, yeroo tabaalliin kun himamudubartootni biroon

akkadubartoota kanaa akka hin taane kan ibsu waan ta'eef, miseensotni hawaasichaa yaada kana keessatti of ilaaluun kanneen amalli isaanii amala dubartoota kanneenii fakkaatu hamileen isaanii akka cimu, kanneen of gataniiru immoo iddoo rafanii akka dammaqan kakaasuuf kan gargaaru ta'uu isaa xiinxaluun nidanda'ama.

Yada kanaaf fakkeenya dabalata kennuuf miseensota hawaasaa maqaan isaanii Gammachuu Kabbadaafi Tolaa Qixxataa jedhaman tokko hojii yeroo isaa hineegganne hojjechuu isaanii irraan kan ka'e jireenya isaanii irratti jijjiirama fiduu dadhabuu isaaniitiin taajjabbi qaban irraa ka'anii tabaallii itti aanu kana itti tabaalu isaanii maddeen odeeffannoo ko irraa hubadheera. Walaloo tabaallii kana keessattis, miidhaginabifa Gammachuu miidhagina dhuka agadaatiin, guddina garaa Tolaa, bifa barcumaatiin bakka buusuunsadoommii iddeessuutiin ibsameera.

Fkn: 27 *Gammachuu ilma Kabbadaa,
Bareedaa fuulli agadaa,
Xiqimteen qonnaa qotee
Saneen laambaa nagada.
Tolaa garaa barcuma
Bara baraan achuma.*

(Madda: Obbo Taganyee Jaallataa, guyyaa 21/08/2010 ganda G/J)

Akka yaada tabaallii kanatti hojii jarreen kunhojjetan yeroo waliin kan deemu miti. Kanaafuu, bu'aan hojii isaanii irraa argamu dhamaatii qofa. Kunimmoo, bara baraan jireenyi isaanii akkahin jijjiiramne sababa gudda itti ta'eera. Kana irra ka'ee, tabaaltuun tabaallii armaan olii kana itti tabaaleera. Tabaallii kana irraa immoo, jarreen itti tabalame qofa utuu hinta'iin miseensotni hawaasichaa hundi haala itti hojii isaanii hojjetaa turaniifi fuula duras haala kamiin hojjechuun akka irra jiru akka itti yaadan isaan gargaara.

4.3.2.4 BifaCigoo

Aanaa Kiiramuu keessatti tabaalliin bifa cigootiinis mul'ateera. Tabaallii bifa kanaan dhiyaatu keessatti, miseensotni hawaasichaa sababoota adda addaa irraa kan ka'e dhiibbaa, doorsisaafi kkf namoota birootiin ykn garee tokkoon irra gaheef qaama dhiibbaa irra geessise kan ittiin cigan ta'ee mul'ata. Kana malees, tabaalliin bifa kanaan mul'atu kun miseensota hawaasichaa amala hawaasa keessatti fudhatama hin qabne calaqqisiisan akka amalaoftuulummaa, soba, sagaagalummaafi kkf raawwatanykn nama tokko mudaa isaatiin ciguuf kan itti gargaaraman ta'ee argameera. Afwalaloo tabaalli bifiyyee kanaan aanicha keessatti mul'ataniif fakkeenyoitni armaan gadditti dhiyaatan ragaa ta'uu danda'u.

Maddeen odeeffannoo ko akka natti himanitti bar tokko namni Seenxii jedhamu tokko aanaa kana keessa jiraata ture. Innis, yeroo dhangaa hojjetu sirriitti waan eeggatuuf bineensa ofiitti hinbutu. Haala kanaan utuu jiranii, bineensi dhaddee jedhamtu boqqollootti hammaatte. Seenxiin muka meexxii jedhamu jala dhokatee taa'ee dhaddee lama ajjeesuun ofirraa kutee warra kaanitti fakkaree hammaate. Jarreen inni itti fakkare keessaa immoo tokko aaree mataan seenxii qaaqqee waan ta'eef qaaqqee isaatiin ciguuf akka itti aanu kanaan itti tabaaleera jedhu.

Fkn: 28 *Gataa meexxii darbeen*
laga dhoqqee ce'e,
Mataa Seenxii argeen
mata bokkee se'e.
Meexxii jala baanee,
Seenxiif lama taane.

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Jireenya hawaasummaa uummataa keessatti wanta miseensa yookaan garee hawaasaa tokko tuffachiisu keessaa tokko mudaa miseesi hawaasichaa qabu irraa madduu danda'a. Tabaalliin armaan olii kunisbifa cigootiin kan tabaalame namichi Seenxii jedhamu dhaddee boqqolloo isaa nyaatte lama ajjeessee ofirraa kutuu isaatiin namoota dhaddeen boqqolloo isaanii yeroo hundaa nyaattu qeequufi itti fakkaru isaa irraa kan ka'edha. Namootni dhaddee ofirraa kutuu dadhaban immoo, fakkarsuunamicha kanaatti aaruun tabaallii kanaanisa ciganii itti tabaalaniiru. Cigoonkunis gamatokkoon mataan isaa qaaqqeewaan ta'eef dhaddeen yeroon mataa isaa ilaalu mata bokkee/cilaattama/ natti fakkaatee jennaan nama ta'uu isaa addaan baafachuu dadhabeen itti dhaqe; yeroon bira gahu isadha; nama ta'uu isaa erga inni dhahee na kuffiseen bare; jette dhaddeen. Sababiin isaa, nama qunca'aa akka kanaatti uumame argee hinbeeku jette, dhaddeen jechuun qaaqqee ta'uu namichaa ciguu isaanii ilaala.

Gama biraatiin immoo, aadaa hawaasaa keessatti baannachuun yoomessa murtaa'e qaba. Kunis, leenca, arba, gafarsa ajjeessaniyykn duulanii mirgaan yeroo galan gammachuu irraa kan ka'e abbaamirgaa qofa utuu hinta'iin hawaasniyyu itti dabalamee waliin dhaadatee dhaadachiia.

Haata'u malee, yoomessa isaaf malu keessaa ba'anii bakka arganitti dhaadachuun aadaa hawaasa Oromoo keessatti nama tuffachiisa. Kana irraa kan ka'e, hawaasa kana keessatti "namni akkasan godha ykn godheera" jedhee dhaadatu nama waan jedhe godhe ykn gochuuf qophaa'e miti; namni waa gochuuf qophaa'e garaa isaati qabata malee hindhaadatu" jedhamee himama. Tabaallii

armaan olii keessatti garuu, sababa dhaadannaa isaatiif akka itti teenyu kan nu dhowwe abbaa mirga dhaddeeti, yaada jedhuun namicha kana ciguu isaanii argina. Kana malees, dhaddeenis, kan du'uun keenyaa hinoole harka nama gaariitti utuu duunne ta'ee gaarii ture. Seenxiin lamaan keenya dibachuu isaatu akka ibiddaa nuguba jechuun akka waan bineesa cimaa taatee harka qaaqqee kanatti du'uu ishee aartee dubbatte fakkeessuunnamicha kana ciganiiru. Yaadnikun, namicha kanaaf mirgumti dhaddeeyyu isaaf hin malu jechuun tuffii qabaaniif cigoo kanaan ibsuu isaanii xiinxaluun nidanda'ama. Haalua kanaan hawaasni cigoo namichikun ittiin cigame irraa kan godhe garaati beeka jechuu malee waan raawwate mara bakka argetti baannachuun barbaachisa akka hintaanefi kan nama caalu jirachuu akka danda'u yaaduun barbaachisaa ta'uu isaa hawaasa ittiin barsiisuuf gargaara.

Hawaasni namoota kallattii garaa garaatiin isa hacuucanis ittiin ciguuf tabaallii bifa kanaan mul'atu kan gargaaramu ta'uu isaa afwalaloon tabaallii hawaasa keessaa funaaname niagarsiisa. Akka yaada madda odeeffannoo ko tokkotti, miseensa hawaasa aanichaa falmii lafaa nama ollaa isaa jiraatu tokko waliin qabu irratti koree hawaasummaa gandaa keessaa namni tokko nama falmii irratti kaase sana irraa matta'aa fudhachuun seera jallisee itti murteesse. Namichis, murtii itti jallate kana ol iyyannootiin erga diigsisee booda miseensa koree hawaasummaa isa rakkise sanatti akkaataa kanaa gadiitiin akka itti natti himeera.

Fkn:29 *Lafa huruu afaan rirmaa*

*kalaalaan dhibbi marge
kan teepha safarsiisu
Ilma Buuruu Abbaa Jimmaa
kabeelaa siman arge
kan seera falamsiisu.*

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Akka maddi odeeffannoo ko kun natti himanitti, namichi abbaan isaa Buuruu Abbaa Jimmaa jedhamu kun miilli isaasyaadni isaas dhalatumaan kabeelaa ta'uu isaa irraan kan ka'e murtii dalgaa natti murteesse; kanaaf, anis, tabaallii kanaan aarii ko ba'eera jechuun odeeffannoo naaf kennaniiru.

Ergaa afwalaloo tabaallii kanaa ija falaasama Oromootiin yoo ilaalle, yaada "Bofa beekke miila dhowwe" jedhu wajjin wal fakkaata. Yaadni kunis, Waaqayyonamagaarii godhee uumuu barbaade waan isatti hir'atu waan hin qabneef waanuma hunda badhaasee uuma; isa fedha isaa hin taane immoo waan hunda dhowwatee rakkisa akka jechuuti. Afwalaloo armaan olii kana

keessattis miseensi koree hawaasummaa matta'aa nyaachuun dhugaa dabse kun silumaa waaqayyo egeree hojii ke beekke jallisee si uume;miilli kes,dubbiin kes jallaa akka ta'u sigodheera; ati jalqabuma uumamuu irratti badde jechuun kabeelaa ta'uu isaa ittiin cigeera. Qajeelaan duruma qajeellee uumama; jallaanis ganamuma jallatee uumama;ilaalcha jedhu calaqqisiisa. Haata'u malee, gabaa jallaafi qajeelaan oolan tokko miti.Jallina miila isaa qofa utuu hin ta'iin immoo, Waaqayyo yeroo isa uumu akka dalga yadu godhee isa uume.Kana immoo, inni waan godhu hinqabu kanjedhufakkeessuun ciguu isaa hubachuun dandeenya.

4.3.2.5Bifiyyee Akkasaa

Tabaalliin haala kanaanmul'atus sadoommii akkasaa kanaan kan dhiyaatudha. Kana keessatti tabaaltuun jechootaa akka, amma yookaan fakkaata jedhu fayyadamuun amala,bifa,guddinaafi kkf waan tokko kan wanta biraa waliin wal bira qabuun kan itti dorgomsiisanii ibsanidha. Tabaallii bifa sadoommii kanaan dhiyaatuufis fakkeenya kennuuf tabaallichi maaliif akka tabaalame dura ibsuun barbaachisaadha.

Akkan madeen ragaa ko irraa dhagahetti, bar tokko dargaggeessa tokkotu kaadhimaa namaa fuudhe. Torban sadii booda gurbaan kaadhimaa namaa fuudhe kun karaarra utuu deemuu kaadhimaan intalaa duraanii itti dhufe. Gurbaanis ilaalatti isa ta'uu addaan baafatee laga of kaa'e. Namootni akkaataa baqannaa isaa yeroo sana arganis, akkas jechuun itti tabaalan jedhanii natti himan.

Fkn:30Amma sibbattiin qotu

*akka lixa isaa miti,
Nama kana maal godhu
akka bifa isaa miti.
Yoo irraangadee baqatu
akka simbirroo ka'a,
Akkas dhiphata bulee
bor misirrootti alba'a.*

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

jechuun dargaggeessichi dabeessa keessaayyu tortoraa ta'uu isaa saaxilaniiru. Walaloo tabaallii kana irraa hubachuun akka danda'amutti dhalli namaa guddina qaama namaa ilaaluun kan wal kabajuu yoo ta'ellee, eenyummaan nama tokko guddina qaamaatiin kan hin madaalamne ta'uu agarsiisa.Tabaallii kanaanis, hawaasni sadoommii akkasaa jedhamu kanatti dhimma bahuudhaan dhiphuu irraa kan ka'e akkaataa itti namni kun fiigee baqate akkataa namni fiigutti utuu hinta'iin

akka simbirrootti lafa hankaakee balali'e jechuudhaan fiigichi isaa kan nama ajaa'ibu ta'uu isaa ibsaniiru.

Tabaalliin armaan gadii kunis, sadoommii akkasaa kanaan kan dhiyaate ta'uu isaa ilaalameera.

Fkn:31 *Lubbuu naaf dheeradhu*

*Bijigaan Abdataa
Yennaa ciraa cirtu
Abbaadhoo fakkaatta
Yoo naaf dhiistee galu
Abbaa koo fakkaatta
Ilmaan booyyee keessaa
Dhalli aayyoo ke eessa,jette, booyyeen*

(Madda:Obbo Dassaalee Kitilaa, guyyaa 09/07/2010 ganda B/S)

Akka yaada tabaallii kanaatti namichi maqaan isaa hindhahamne kun yeroo namootni ciraa ciran akka waan dhimmee eeguu namoota waliin cira. Haata'u malee, yeroo eeguun ga'u waan hin eegneef booyyeen ilmaan ishee kan itti guddifattu akka ta'e nama hubachiisa. Kana irraa kan ka'e, booyyeen illee tuffattee nu wajjin firooma qabda moo maaliif ilmaan booyyee soorta jettee akka gaafattetti fakkeeffamee kan kalaqamedha. Kun immoo, hawaasni akkataa namicha kanaa yeroo ilaalu, dhugumayyu booyyeen fira isaa yoo taate malee namni akkasitti dhama'ee hojjetee dabarsee ormaaf hin laatu jechuun namichi hammam dhibaa'aa akka ta'e tabaallii kanaan qeeqaniiru.

4.3.2.6 Bifiyyee Tuqsee

Dhalli namaa muuxannoofi mudannoo isaa meeshaalee garaa garaatiin galmeessee kaa'uu kan eegale yeroo dhiyootii as yoo ta'eyyu, hawaasni kamuu waa'ee eenyummaa,seenaafi madda isaa waggoota dhibba hedduu duubatti deebi'ee afoola isaatiin kan hin seenessinehinjiru. Haala qabatamaa hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuutiingosoota afoolaa tajaaajila kanaaf oolan keessaa tokko tabaallii ta'uu isaa ragaa hawaasa keessaa fudhatameen mirkaneessuun nidanda'ama. Tabaalliin fakkeenya armaan gadii jalatti dhiyaatedararaa hawaasni Oromoo aanaa kiiramu sirna gita bittaa nafxanyaatiin dabarsekan ittiin seeneffamudha. Akka maddeen ragaa ko natti himanitti bara lafti Oromoota irraa fuudhamee Amaaraaf hirame tokko Amaarri iddoo qubate ture Horroo Guduruu bakka Caabir jedhamu irraa gartuu gartuutiin duulee dhorkaa tokko malee qabeenya uummataa saamee nyaataa akka ture ibsa. Kana irraa kan ka'e, gaaf tokko Amaarotni qabeenya namaa saamuuf utuu deemaa jiranii nama yeroo sanatti ciqaa ture tokko karaatti argatanii karaa akka itti agarsiisu fudhatanii qajeelan. Akka isaan xinnoo deemaniin

namni Gabul jedhamu tokko itti dhufe. Yeroo kana ciqaan sun nama Gabul jedhamu kana karaa itti agarsiisi jedhee itti kennee biraa deebe. Jarreenis, utuu deemanii nama boqqolloo eegu tokkotti ba'anii hundi isaanii boqqolloo isaatti al tokko seenuun yeroo caccabsatan, abbaan boqqolloo immoo Amaara ta'uu isaanii utuu addaan hin baasiin "Eenyu haadha isheeti isheen boqqolloo ko caccabsitu" jedhee fiigaadhaqe. Isaanis, *የታባቱ ሀረም ለባ* jedhaniitti ka'ani. Yeroo isaan bira ga'u Amaara ta'uu isaanii hubatee baqatee bade. Jarreenis hari'anii qaqqabuu waan dhabaniif darbanii deeman.

Yeroo isaan namicha hari'anis namootni arganii Amaarri sinitti dhufeera baqadhaa jechuun walittii lallabanii inni dhagahelagatti baqate. Yeroo Amaarri qee sana ga'u namni baqatee qeen qullaadha. Namni guddaan tokko baqachuu waan hindandeenyeef qee ture. Dubartootni qee turan immoo isatti baqatanii itti naanna'anii taa'anii jiru. Jarreenis, jaarsicha reebuun itti ulfaatee dubartoota itti naanna'anii taa'an maal keeti jedhanii yoo gaafatan hundi isaanii haadhawarraa kooti waan jedheef saalfatanii bira darban. Tabaaltuun seenaa kana dhagahe immoo, akka waan namichi boqqolloo isaa dhiisee baqate tabaaleetti akka kanaa gadiitti tabaalliitiin gochaa kana seenessuu isaa natti himaniiru.

Fkn:32 *Horro atara qanxabu,*
Nama hari'ee hindadhabu,
Hokkola lafee ceekuu,
Horro baarmexaa qufoo,
Boqqolloo argee hinbkuu,
ijaara yaabee kufoo,
Bokonnon galtuu shaaree,
Boteen lagaddaa gala,
Kan koo ishee badduutu caalee?
አንተሃረምለባ jedhu,
ለባ maalittan beeka,
Anoo boqqolloon eega,
Namni boqqolloo eegu,
Dubbii tokkoyyu hinbeeku,
Agul cireera karaa,
waancaa okkotee diimaa,
Gabul dufeera ka'aa,
baandaa gottotee fiiga,
Xaafii jorooroo baddaa,
citaa kaleetu addaate,
Qaalii qoroommoo qabda,
ciqaa malee han marraate,
Abbaa Nabbaarii sabbuu,
Ofumaa wal fuutan moo

*abbaa qaxxaarii qabdu,
Amuru Boxaa gadi ,
Horro Bulluqii gadi
baala dhama'ee ceekaa,
Kan dhirsa kabalanii,
kan niitii qabatani,
kana dhaga'ee beekaa,
Amuru Boxaa gadi
Horro bulluqii gadi
baalli dhama'ee fiile,
Kan dhirsa kabalanii
kan niitii qabatani
kana dhaga'een jiile.*

(Madda:Obbo Dhugaasaa Galataa,guyyaa 05/09/2010 ganda C/G)

Afwalaloon tabaallii kunsirna sana keesstti olaantummaa gita bittootaatiinhacuuccaan hawaasa Oromoo naannoo sanaa irra gahaa turemaal akka fakkaatu agarsiisa. Hawaasni Oromoo yeroo sanatti mirga horee qabeenyaa isaatti fayyadamuu dhabuu isaa qofa utuu hin ta'iin aadaafi safuun isaa kabaja dhabee utuu abbaan warraa dhaabatuu haadha warraa hanga gudeeduutti deemuun hakuucaan saba kana irra ture hammam hadhaawaa akka ture har'a irra taanee afoola kana irraa tilmaamuu nu dandeessisa.

Gama kaaniinis, odeeffannoon afgaaffiitiin fudhadhe irraa akkan hubadhetti, sirna mootumaa Hayile Sillaasee keessa hawaasa Oromoo aanaa sanaafi, abbootii lafaa naannoo sanaa gidduutti waldhabdeen uumameejiraattotnis tabaalliitiin ququuqqaa isaanii akka himataa turan natti himaniiru. Fakkeenyaafis, abbootii lafaa yeroo sanattinaannoo sana turan keessaa tokkohawaasa waliin wal dhabee baatii Adoolessaa keessa muka muranii mana akka ijaaraniif dirqisiise tokko akka itti aanu kanaan komataniiru.

Fkn:33Abbaa kostir ya Muluu,

*Atis yoom goote xurruu,
Haamleen mana ijaarsisuun,
Baay'ee nama hinnaasisuu?
Eessaan ijaara ijaarra,
Xaarbii baannee xibaarra,
Eessan jigsaa jigsina,
Hamleen jirma tirsina,
Dukkanii laaxaa murra,
Halkanoo aadaa bulla.*

(Madda:Aadde Shaashituu Sanyii guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

Afwalaloon kunis,dhiibbaa sirna sana keessatti hawaasichairra gahaa ture qofa utuu hinta'iin dhiibbaa irra gahaa ture mormuufis ta'e gaafachuuf mirga kan hinqabne ta'uu isaa haala armaanoliitiin tabaallidhaan galmeessanii kaa'anii darbaniiru.

Senaa hawaasa tokko ilaallatu hunda barreeffamaan argachuun rakkisaadha. Afoolli hawaasaa garuu seenaa hawaasni tokko keessa darbe gosoota afoolaa adda addaatiin utuu hin tuffatamiin galmaa'ee waan taa'uuf akka madda ragaatti tajaaajila. Tabaalliinis, afoola kanaaf oolan keessaa tokko. Kanaafuu, seenaa hawaasni aanaa Giddaa Kiiramu durii ibsaa dhabee motora bitachuun ibsa argachuu isaa erga gammadee booda tajaaajila motorri sun kennituuf dadhabaa ta'uu isaafi hooggansa yeroo sana ture ittiin komate tabaallii itti aanuun dhiyaateera.

Fkn:34 *Geendo irra dhaabadhee*
yeroon gad ilaalu,
Ibsaan Gabaa Ayyaanaa
mukukkula hıncaalu.

(Madda: Obbo Dassaalee Kitilaa, guyyaa 09/07/2010 ganda B/S)

Ergaan tabaallii kanaas hooggantootni yeroo sana turan rakkoo hawaasni sun gama ibsaatiin qabu furuu dhabuu isaanii ittiin qeequuf jecha ibsaan jira jedhamee odeeffamus isa hinjirrerra hıncaalu jechuun komii qaban ibsuu isaanii ilaala.

4.4 Xiinxala Caasaa Afwalaloo Tabaallii

Walaloon bu'aa kalaqa sammuu dhala namaa amalootawalaloon tokko qabu calaqqisiisudha. Amaloota walaloo gaarii keessaa immoo, safari isa tokkodha. Safara jechuunis wantoota yeroo walaloon tokko dubbifamu yookaan afaaniin walaleeffamu amala muuziqaa horachuun yeedalloouumanii akka gurra namaatti tolu godhan keessaa dheerinni bo'oowwaniifi gaaleewwan walaloo wal qixxaachuu, bo'oowwan walaloo wal unachuufi lakkoofsi birsagaagaalewwan walaloo tokko keessatti argamu wal qixxachuu ykn wal madaaluu kan ittiin ilaalamudha. Kunis, dheerinni bo'oowwan walaloo yoo wal qixa ta'e walaloon sun yoo dhiyaatu yeedalloo uumuun akka gurra namaatti tolu godha yaada jedhu yoota'u dheerinni bo'oo walaloo immoo baay'ina gaaleewwan inni of keessaa qabuutiin safarama. Haaluma kanaan, qabxiilee bifiyyee walaloo tokkoo ittiin xiinxaluuf gargaaran keessaa hanga tokko fudhachuun bifiyyeen qindoomina keessoo afwalaloo tabaallii akka armaan gadiitti xiinxalamee dhiyaateera.

4.4.1 Xiinxala Gaalee walaloo Tabaallii

Baay'inni gaaleewwan walaloo bo'oo walaloo tabaallii tokko keessatti argamanii haala tabaaltotniittiin dhiyeessan irratti hundaa'uudhaan garaagarummaa qabaachuu akka danda'us xiinxalameera. Haaluma kanaan, qorataan xiinxala bifiyyee walaloo tabaallii Oromoo irratti

geggeesseen hamma sakatata'ee bira ga'etti bo'oon walaloo tabaallii tokko gaalee tokkoo hanga gaalewwan sadiitti of keessaa qabaachuu akka danda'u xiinxaluun nidanda'ama. Tabaallii armaan gadii kana keessatti bo'oon walaloo tokko gaalee tokko irra ijaaramuu isaa ilaaluun nidanda'ama.

Fn:35 *Gabaa Dassuu Qaabataa,*
Dhabaafi hattuuu dhaabata,
Hin dhufiin gabaa Dassuu,
Hintuqiin nama arrabsu,
Hattuu sodaachisanii,
Dassuu godaansisani.

(Madda: Obbo Dassaalee Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda C/G)

Afwalaloo tabaallii kana irraa akka ilaalamutti baay'inni bo'oowwan afwalalookanaa baay'ina gaaleewwan walaloo tabaallichaatiin wal qixadha. Sababiin kana ta'eefis, tokkoon tokkoo bo'oo walaloo tabaallii kanaa gaalee tokko tokko irraa kan ijaarama ta'uu isaa irraa kan ka'edha. Kunis, gama isaatiin, bo'oon walaloo tabaallii tokko gaalee tokko irraa ijaaramuu kan danda'u ta'uu isaa kan namatti agarsiisudha.

Akkuma walaloon barreeffamaa yeroo dubbifamu bo'oo bo'ootiin qoodameehafuurri addaan citaa dubbifamutti afwalaloon tabaalliis yeroo afaanii walaleeffamu bo'oofi gaaleegaaleetiin addaan ba'ee kan dubbatamu ta'uu isaa xiinxala walaloowwan tabaallii irrattigegeeffame irraa ni hubatama.

Gama biraatiin immoo, bo'oon walaloo tabaallii tokko gaalee walaloo lama irraa ijaaramuu kan danda'u ta'uu isaaf fakkeenyi itti aanu kun ragaadha.

Fkn:36 *Ya waleensuu dhaltuu*
goondaan nisirbiti,
Hinarreedduu Dassuu
Boongan ni iyyiti.

(Mdda: Obbo Taddasaa Ambayee, guyyaa 05/09/2010 ganda L/S)

Afwalaloon tabaallii armaan olii kun bo'oowwan walaloo lama kan of keessaa qabu yoota'u, tokkoon tokkoo bo'oowwan walaloo kanaagaalee lama lamatti caccabee barreeffame. Kana malees, tabaalliin kun kan tabaalame namichi araada dhugaatii qabu tokko utuu dhangaa eeguu intala xinnoo tokkotti eeguu dhiisee dhugaatii barbaacha oolee machaa'ee gara mucattiitti deemaa ture tokkoon namootni eeguu oolani yeroo galan dhiha lafaa isa arganii itti baacuuf kan itti tabaalanidha.

Bo'oon walaloo tabaallii tokko gaalewwan sadii irraa ijaaramuu akka danda'us fakkeenya itti aanu irra hubachuun dandeenya.

Fkn: 37 *Gowwaan moofaa hidda*

*Aniyyu hin qaqqabne
Madabii masqalee
Ollaan Moosaa Fidaa
Kan iyyee hindadhabne
Jaataniitu as galee? jette jaldeettiin.*

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Tokkoon tokkoo bo'oo walaloo tabaalliarman olii kun gaalewwan sadi sadii irraa kan ijaaramu yoo ta'u, namni eeguueegu tokko wacee utuu hinta'iin tooftaa mataa isaa qaba jechuun hawaasni haala namni Moosaa jedhamu itti dhangaa eegu sirrii akka hintane qeequu isaa hubachuun nidanda'ama.

Walumaagalatti, qorataan xiinxala isaa keessatti afwalaloowwan tabaallii xiinxalee irraa akka hubatetti baay'inni gaalewwan bo'oo walaloo tabaalliinaa Kiiramuu keessatti mul'ate inni xiqqaan tokko yoo ta'u, inni guddaan sadii akka ta'e hubachuu danda'eera.

4.4.2 Xiinxala Birsagaa

Walaloon tokko yommuu dubbifamus ta'e yeroo afaaniin dhiyaatu dhaggeeffattootni sammuu isaanii keessatti bifa muuziqaatiin akka dhaggeeffatan kan taasisu baay'inni gaalewwan walaloo tokko wal qixxaachuu isaa qofa utuu hinta'iin baay'inni birsagoota gaalewwan walaloosana keessatti argamanii yoo wal qixa ta'e yookaan yoo wal madaale irra caalaatti miidhagina kan gonfachiisu ta'uu isaatiin akka ta'e hayyoonni ogwalaloo irratti waliigalu. Baay'inni birsagoota gaalewwan afwalaloo tabaallii guutummaan guutuutti wal qixadha jedhamuu yoo baatellee, iddoo baay'eetti wal qixxaatanii kan mu''atan yoo ta'u, bakka tokko tokkotti immoo wal qixxaachuu baatanis kan wal madaalan ta'anii argamu.

Fkn: 38 *Mutaa ishee kukkuteen*

*kaloo liccisiise,
Mucaa ishee rukkuteen
Badhoo iyyisiise.
Iyyautuu hindhagahiin
namni siif birmataa
Lakkii akkas hinta'iin
dubbiin kun dingataa.*

(Madda: obbo Fayyeeraa Tarrafaa guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

Baay'ina birsagoota afwalaloo tabaallii armaan olii kun yeroo ilaalamu, tokko tokko bo'ooowwan afwalaloo kana keessabirsagni meeqa akkajiru lakkaa'anii bira gahuun nidanda'ama.

Mu/taa/ i/shee/ kuk/ku/teen
Ka/loo/ lic/ci/si/ise, =7/6
Mu/caa/ i/ shee/ ruk/ku/teen
Ba/dhoo/ iy/yi/si/ise, =7/6
Iy/yi/ hin/dha/ga/ha/miin
Ol/laan/ maaf/ bir/ma/ta?, =7/6
Lak/kii/ ak/kas/ hin/ta'iin
Dub/bin/kun/ din/ga/ta.=7/6

Bifiyyeen walaloo tabaallii armaan olii kun yeroo xiinxalamu bo'ooowwan afur kan of keessaa qabu yoo ta'u, tokkoon tokkoo bo'oo walaloo tabaallii kanaa gaalewwan lama lamatti goodamanii barreeffamaniiru. Bo'ooowwan arfan walaloo kanaa keessaa gaalewwan bo'oo walaloo kanneenii warri jalqabaa arfanuu birsagoota torba torba yoo qabaatan, gaalewwan warri dhumaa hundinuu birsagoota ja'a ja'a of keessatti qabataniiru. Kun immoo, walaloon taballii kun yeroo afaaniin walaleeffamu turtiin yeroo gaalewwan warra jalqabaa hunda walaleessuuf fudhatu wal qixa yoo ta'u turtiin yeroo gaalewwan warra dhumaa hunda walaleessuuf fudhatu wal qixa. Kunis, afwalalichi gurratti akkami'aawu gochuu keessatti gahee mataa isaa taphateera.

Fkn:39 *Tulluu Walbee irran bule*
Mana Annattaa gararraa
Sulludni hudduu na dhume
Na qalattaa kanarra
(Madda: Obbo Alamaayyoo Gammachuu guyyaa 17/08/2010 ganda K/01)
Tul/luu/ Wal/bee/ ir/ran/ bu/le
Ma/na/ An/nat/taa/ ga/rar/raa, =8/8
Sul/lud/ni/ hud/duu/ na/ dhu/me
na/ qa/lat/taa/ ka/na/ ir/ra. =8/8

Afwalaloon tabaallii armaan olii kunis bo'oo lamaafi gaalewwan afur kan qabu yoo ta'u, baay'inni birsagoota gaalewwan walalichaa keessatti argamanii wal qixa saddeet saddeet ta'anii mul'atu.

Fkn:40 *Shumburii gaafa qalloo*
Bosonuun gaaraa dutte
Sinfurii ya Dabaloo
Gojomuu gargar kutte.
(Madda: obbo Tarfaa Dalee guyyaa, 22/07/2010 ganda Waastii)
Shum/bu/rii/ gaa/fa/ qal/loo
Bo/so/nuun/ gaa/raa/ dut/te, = 7/7
Sin/ fu/riin/ ya/Da/ba/loo
Go/jo/muu/ gar/gar/ kut/te. = 7/7

4.5Xiinxala Faayidaa Tabaallii

Afoolli jiruufi jireenya guyyuu hawaasichaa keessattigama hawaasummaa, dinagdee, siyaasaa, addaa, xiinsammuu, safuu hawaasaafi faayidaalehedduu qaba. Faayidaa afoolaa ilaalchisee Jeeylaan(2005) yeroo ibsu,*The Oromo oral arts serve at least five extra linguistic functions. These are cognitive, expressive, normative and educative, disruptive and cultural functions.* jedha. Haaluma kanaan, afoolli aadaa hawaasaa keessattiamala badaa sirreessuuf, amala gaarii jajjabeessuun cimsuuf, ittiin barsiisuuf, ittiin hawaasa bashannansiisuuf, ittiin nama ciguuf, tuffii qaban ittiin ibsuuf, isa cimaa ittiin jajuuf, isa of gate ittiin dammaqsuuf, mormii qaban ittiin mul'isuufi walumaagala, hawaasummaa dinagdee, siyaasaafi xiinsammuu hawaasa irratti dhiibbaa hi'eentaa ykn eeyyentaa fiduufkan gargaaru ta'uu isaa qabiyyeewwan tabaallii hawaasa keessaa funaanamaniixinxalaman irraa hubachuun nidanda'ama. Haaluma kanaan, faayidaaleen tabaallii armaan olitti tarreeffaman kunneen haala kamiin hawaasa keessatti akka mul'atan xiinxaluun akka armaan gadiitti dhiyaateera.

4.5.1 Gama Hawaasummaatiin

Hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu akkuma hawaasa Oromoo kutaalee Oromiyaa biroo hariiroo miseensotaa hawaasichaa gidduutti uumamuufi hawaasa biroo waliin walittii isa fidu hedduu niqabaata. Hariiroo hawaassumaa kana keessattis hawaasni kun mudannoowwan isa qunnaman falaasama ittiin ibsatu keessaa tokko tabaalliidha. Qabiyyeewwan afwalaloon tabaallii hawaasichaa bal'inaan irrattixiyyeeffatu keessaa immoo dhimmootni hawaasummaa isaan ijoodha. Qabiyyeewwan tabaalliin of keessatti hammatu lakkaa'anii bira ga'uuf mudannoowan hawaasni keessa darbu mara tarreessuu gaafata. Mudannoo hawaasaa immoo tarreessanii fixuun waan yaadamu miti. Kanarraa kan ka'es, tabaalliwwan qorannoo kana keessatti maloota adda addaatiin funaanamanii qaacceffaman kanneen qorataan bira gahee sassaabbate qofa malee mudannoo hawaasa aanichaa hunda kan ibsan miti. Kanaafuu, dhimmoota hawaasummaa tabaalliin aanaa Kiiramuu keessatti irratti dhiyaatu keessaa hamma tokko matadureewwan itti aanan keessatti dhiyaateera.

4.5.1.1 Hamilee Cimsuuf

Faayidaa tabaalliin qabu keessaa tokko amala yookaan gochaa aadaa hawaasichaa keessatti fudhatama qabu ittiin jajjabeessuuf kan oolu akka ta'e xiinxala qabiyyee walaloo tabaallii

aanicha keessaa funaaname irratti geggeeffame irraa hubachuun danda'ameera. Xiinxala geggeffame kana keessatti afwalaloon tabaallii miseensota hawaasichaa gochaa aadaahawaasisichaa keessatti fudhatama qabu raawwatan ittiin jajjabeessuuf kan gargaaru ta'uu isaaf fakkeenyi itti aanu ragaa tokko ta'uu danda'a.

Fkn:41 *Yoo barri jiraate*

*asheetiin rakasi,
Yoo Rabbi siif laate
ateetiin akkasi,
Gabaa Shoriin baate
Dhagaan horii taate.*

(Maddi: obbo Amanuu Sanyii, guyyaa 14/08/2010 ganda C/G)

Yaada fakkeenya armaan olitti dhiyaate kanaa irraa akka hubatamutti, dubartii maqaan ishee Shorii jedhamtu tattaaffii jireenya ofii fooyyeffachuuf taasiftu keessatti waan harkaan qabde mara dandeettii maallaqatti jijjiiruuf isheen qabdu dinqisiifachuudhaan dubartiin hunduu utuu akka ishee kana taatee hawwii qaban dhaamanii abbaan manaa dubartii kanaa ayyaantuu ta'uu isaa ibsaniiru. Kana malees, yaada afwalaloo tabaallii kana irraa ilaalcha hawaasni Oromoo aanichaa dhimma gaa'elaa irratti qabu maal akka fakkaatu hubachuun kan danda'amu ta'uu isaa xiinxalameera. Akka ilaalcha hawaasa Oromoo aanaa kanaatti gaa'elaa keessatti haadha warraa yookaan abbaa warraa gaarii agachuuf murteessaan qorannoo gaa'ela dura taasifamu qofa utuu hin ta'iin 'ateetii' ofiitti yada jedhutti amanuu irraa kan maddedha. Akka ilaalcha hawaasa Oromoo aanichaatti 'ateetii' jechuun immoo carraa gaarii yookaan carraa gadhee hiriya gaa'elaa gaarii yookaan faallaa isaa argachuuf namni tokko qabu jechuu akka ta'e muuxannoo qorataanis keessatti dhalatee guddatedha.

Akka yaada afwalaloo tabaallii armaan olitti abbaan manaa dubartii Shorii jedhamtu kanaa dubartii haala kanaan jireenya ishee jijjiiruuf dhamaatu kana kan argate kennaa carraan gaa'elaa (ateetiin) isaa isa badhaaftedha. Kanaafuu, namni tokko haadha warraa yookaan abbaa warraa gaarii kan argatu carraa uumaan ofii ganamuma namaaf kenneen malee, filannoo ofiitiin qofa ta'uu hindanda'u amantaa jedhu kan calaqqisiisu ta'uu isaa hubachuu dandeenya. Haata'u garuu, ergaan walaloo tabaallii kanaan dabarsuun barbaadame cimina dubartii kanaa dinqisiifachuudhaan dubartootni biros fakkeenyummaa ishee kana akka hordofan jajjabeessuuf kan kalaqame ta'uun isaa xiinxalameera.

4.5.1.2 Tuffii Agarsiisuuf

Miseensotni hawaasa tokkoo jiruufi jireenya isaanii keessatti wantoota aadaan hawaasichaa akka raawwatan irraa eeguufi wantoota akka hinraawwanne isaan dhorku adda baasanii beekuutiin aadaa hawaasa keessa jiraatanii kabajuun dirqama isaaniiti. Haata'u malee, jireenya hawaasummaa keessatti sababoota adda addaa irraa kan ka'e miseensi yookaan gareenhawaasaa tokko waan irraa hineegamne raawwatee argamuun waanuma hawaasa keessatti mul'atudha. Kunimmoo, miseensichi yookaan gareenakksasii kun hawaasa keessatti ija tuffiitiin akka ilaalaman isaan taasisa. Akka aanaa Kiiramuutti mala hawaasni miseensota yookaan gareewwan akkasii ittiin tuffatu keessaa tokko tabaalliidha. Fakkeenyaafis, dubartii abbaan manaa ishee handaaqqoo qalee deemnaan saree fudhachiifte tokko haala itti aanu kanaan itti tabaaluu isaanii ragaan afgaaffiitiin argadhe niagarsiisa.

Fkn: 42 *Ollaan Deesee Kumalaa,*
Gadhee basaanqoof malaa,
Sareef handaaqqoo qalaa?
Maali sareen manca'aa,
Mi'eeffataa gad ba'aa?
Guundaa saree direessuu
Niitiin dhirsaa hinkeessuu?

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Akka irra keessa yaada afwalaloo tabaallii kana irraa hubachuun danda'amutti namni maqaan isaa tabaallii kana keessatti hindhahamiin tokko handaaqqoo qalatee haati warraa isaa akka hojjetuuf itti kennee ofiisaa gara hojii deema. Haati warraa isaa dhiboofuu waan tateef saree fudhachiiste isaeegde. Kanaafis, abbaan warraafi haati warraawal lolan. Ollaan birmatee haala kana dhagaheefi duraanis haala jireenya isaanii beeku namichi kun silumaa nama ta'u miti; handaaqqoo kan qale ofiif utuu hintaane sareefi ergaa jedhuunnamicha kana qofa kan qeeqan fakkaatee mul'ata. Haata'u malee, ergaan isaa yaada kana qofakan ibsu miti. Ergaa Tabaallii kanaa sirriitti hubachuuf, ilaalchafi aadaa hawaasichaa beekuunbarbaachisaadha. Akka falaasama Oromooaanichaatti "sareen bukkul baddee, nadheen mishir baddi" jedhama. Kunis, dubartii mishirrummaa isheetti barsiisuu baannaan booddee muka gogaa dhidhiibuuf dhama'uu ta'a yaada jedhu kan ibsudha. Kana irraa kan ka'e, akka aadaa hawaasa Oromoo aanichaatti dubartiin tokko handaaqqoo abbaan warraa qale saree fudhachiisuun haa turuu bakka abbaan manaa hinjirreetti jifuun tokko keessaa fuudhamee nama kamiifuu kennamuun safuudha. Dubartiin kana gootus yoo jiraatte tuffii abbaa warraa isheef qabdu irraa kan ka'e akka dur bartedha jedhamee

ishee qofa utuu hin ta'iin abbaan manaallee qeeqaaf saaxilama. Kun immoo, adeemsa keessa dubartiin kun abbaa manaa boquu fuutee abboommii isheejaalatti akka jiraatu gochuutti isa geessa ilaalcha jedhu calaqqisiisa. Abbotiin warraa haala kanaan mana ijaaranii jiraatan immoo waan tokko raawwachuuf ofiitti amanamummaa waan hin qabneef hawaasa keessatti ebelu isa niitiin mootu jedhamuun tuffatamoo ta'u. Namni akkasii kunis ilaalcha hawaasa sana keessa jiruun akka gadheetti lakkaa'ama. Gadheen immoo fakkoommii dubartummaa dhiira akka dubartiitti dhiirotaan gudeeddiin irratti raawwatamu jechuudha.

Kanaafuu, namichi kun haadha warraa isaa abboomeebulchuu waan hindandeenyeef, innis ishee hincalu jechuun akkataa inni itti bultii isaa qabatee jiraatu tuffachuu isaanii hubachuun ni danda'ama. Gama biraatiin immoo, hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu taatewwan mudannoo armaan olii kana fakkaatan irratti yoo mammaaku "Kan sareen keessa sareen nyaatti" jedha. Mammaaksikun gad fageenyaan yeroo xiinxalamu namni waan tokko ol kaa'u akka hin badnetti of eeggannootiin kaa'uutu irraa eegama. Namni of eeggannoo gochuun irraa eegamu dagatee sareetu fudhate jedhu akka dhala namaatti utuu hinta'iin akka sareetti kan lakkaa'amu ta'uu isaa agarsiisa. Kunis, namni akkasii hamma sareen yaaddu yaaduu dadhabuu isaa irraan kan ka'e mudannoo uumamudha yaada jedhu of keessaa qaba. Kanaafuu, ergaan afwalaloo tabaallii kanaa dubartiin handaaqqoo abbaan warraa qale saree fudhachiifte sun saree irraa kan hin caalledha jechuun dedheettii ta'uu isheefhawaasni isheefiabbaa manaa ishee tuffachuuf dachaadhumatti haadha warraafi abbaa warraa oobdii tokko keessaa hammaaru jechuuf kan tabaalame akka ta'e nama hubachiisa. Kana malees, ilaalcha hawaasni Oromoo aanichaa yeroo sanatti nama basaanqoo dhahuuf qabu gaarii akka hin turre yaada afwalaloo kana keessatti dhiyaate irraa hubachuun nidanda'ama. Kunis, bo'oo lammaffaafi sadaffaa afwalaloo tabaallii kanaa keessattinamni basaanqoo taphatu gadheetti fakkeeffamee dhiyaachuun isaa hawaasni sun yeroo sanatti tuffii kan qabuuf ta'uu agarsiisa.

Gama biraatiin, hawaasa keessatti maddi tuffii wantoota garaagaraa ta'uu nidanda'a. Tabaallii armaan gadii keessatti immoo namni itti tabaalame kun qallina isaa irraa kan ka'e tuffatamaa ta'uu isaa ibsuuf jecha kan kalaqame ta'uu isaa odeeffannoon afgaaffiitiin argadhe ni agarsiisa.

Fkn:43Ariwaatoo keessa
oddoo gamaa ce'een
elellaa naqdha

*Urgeessaa jabeessaa
anoo nama se'een
ekeraa baqadhaa? jette qmaleen.*

(Madda: obbo Urgeessaa Jabeessaa guyyaa, 21/08/2010 ganda G/J)

Yaadni tabaallii kana keessatti dhiyate yeroo xiinxalamu, miseensi hawaasaa itti tabaalame kun gochaa badaa rawwachuu isaatiin miti. Inumaayyu, qamalee dhangaa isaa nyaachuuf dhuftu hari'ee biyyaa baasuutiin beekama. Haata'u malee, miseensotni hawaasichaa midhaan eeguu iddoo tokko taa'aa oolan lafa ittiin dhiisifachuuf jecha dabareedhaan walittii tabaalanii kan wal bashannansiisandha. Kanaafuu, tabaalliin armaan olii kun tuffii hundeetiin gochaa nama kanaa balaaleffatu utuu hinta'iin cimina namichaas ibsuuf kan gargaarudha.

Tabaalliin kanaa gadiis namni fuudhuuf ishee gaafate kan ishee hingitne waan ta'eef itti hin heerumu jechuun diddaa ishee tabaalliitiin itti dhaamte jechuun kan hawaasni tabaale akka ta'e odeeffannoo af gaaffiitiin fudhatame irraa qaaceffameera.

*Fkn44: Garbittiin Gudduu Ginjoo
Daamacaan jirbii footi,
Baddittiin hudduu cittoo
Jaallataan Likkii kootii*

(Madda: Aadde Yaadashee Qna'ii guyyaa, 30/08/2010 ganda G/J)

Tabaalliikananis shamarreen nama gaa'elaaf ishee gaafate tokkottitti hin heerum kan jette namichi bifaan kan namadaalu miti jechuu tuffachuu ishee irraa kan ka'e ta'uu isaa aadaa hawaasni cittootiin wal arrabsu irraa hubachuun nidanda'ama.

4.5.1.3 Safuu Hawaasaa Eegsisuuf

Wantoota aadaa hawaasa Oromoo anaa kanaa keessattibaroota dheeraatiif akka safuutti ilaalamaa turan keessaa tokko gaa'elaan dura saal qunnamtii raawwachuu yoota'u, keessattuu, shamarran sababa kanaatiin durbummaa gatanii heeruma dhaquun isa fuudheefis ta'e ishee heerumteef salphina guddaa akka ta'e maddeen odeeffannoo qorannoo kanaa ragaa afgaaffiitiin funaaname keessatti mirkaneessaniiru. Shammarranis safuu hawaasaa kana cabsanii guyyaa dhumaatti salphinni akka isaan hinqabanneef gosoota afoola adda addaatiin gorsuufi akeekkachiisuuf yaaliin taasifamu milkaa'uu dhabee rakkoon yoo uumame safuu hawaasaa cabsuu isaaniitiif ammas afoolaan qeequun hawaasa sana keessatti waanuma baramedha. Tabaalliin kanaa gadiis kanuma mirkaneessa.

Fkn:45Ya warra Gonfaa Guutuu

*Maaji jala geessanii,
Barana kolfaa duutu
Raajii intala keessanii.*

(Madda:obbo Dassaalee Sanyii guyyaa,14/08/2010 ganda C/G)

Uunkaan walaloo tabaallii armaan olii kun gabaabaata'us, yaada bal'aa safuu hawaasa Oromoo aanichaa waliin wal qabate of keessatti kan hammatedha. Akka yaada odeef kennitoota kootti, yeroo ammaa kana laafaa kan dhufe haat'u malee dhiibbaan aadaa hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuu durba manatti ulfooftee irratti geessisaa ture cimaa ta'uu isaa irraa kan ka'e shamarran manatti ulfa'an rakkolee xiinsammuu, kan dinagdeefi rakkoo hawaasummatiif saaxilamuu kan danda'an ta'uu isaa agarsiisa. Kanaafuu, shamarran rakkoon akkasii isaan mudate yoo danda'an iccitiidhaan ulfa ofirraa baasuu, yoo ta'uu baate immoo biyyaa ba'uufi kunis kan hin mijanne yoota'e hanga lubbuu ofii irratti tarkaanfii fudhachuutti kan isaan geessisuu danda'u ta'uu isaa agarsiisa. Kunis, ilaalcha hawaasichaa irraa kan maddedha. Shamarreen tabaalliin armaan olii maatii isheetti tabaalame kunis manatti ulfootee ofirraa baasuu ishee irraa kan ka'e hawaasnis yaaddoo egeree shamarree kanaaf qabu ibsuuf kan gargaaramedha. Yaaddoon hawaasaa kunis aadaafi ilaalcha hawaasichi durba heerumtee durbummaa dhabdee irratti qabu waliin wal qabata. Akka aadaa hawaasichaatti intalli heerumtee durbummaa dhabde tokko har'a heerumtee borumtaa isaa harree irra kaa'anii gara mana warra isheetti deebisuu akka ture maddeen odeeffannoo ko natti himaniiru. Kunis, mallattoo durbummaa dhabuu ta'uun isaa waan beekamuuf nama aadaa sana keessatti hin guddanneefi daa'imman yoo ta'een ala namni maaliif harree yaabsisanii deemu jedhee gaafatu hinjiru. Aanaa kana keessatti sirni gaa'elaa baay'inaan kan raawwataa ture ji'oota hawaasni aanichaa akka naannootti Maajifi Furma jedhee waamu keessa akka ta'efi shamarreen kundhoksaatiin ulfa ofirraa baastee yeroodhaaf qaanii kan ofirra dabarsite itti fakkaatus, baatii Maajii yookaan Furma keessa guyyaan gaa'ela ishee yeroo ga'utti durbummaa malee heeruma dhaquu isheerraa kan ka'e raajiin dhokachuu hindandaanye isaanitti dhufuuf akka jiru, maatiinshamarreen kanaas, dubartii durba jedhanii gabbara durbaaf malu fudhatanii heerumsiisuu isaaniitiin fafa isaanii yeroo dhiyootti arguufakka jiran maatii shamarree kanaatti dursanii dhaamaniiru. Kun immoo, shamarran biroo of eeggannoo akka godhan isaan barsiisa.

Dhimmoota hawaasa aanaa Kiiramuu keessatti safuu ta'an keessaa tokko baaltiidha. Kanarraa kan ka'e, hawasichi dubartii baaltiituu tokko haala itti aanu kanaan tabaalliitiin qeequu isaa maddeen odeeffannoo ko irraa hubadheera.

Fkn:46Gujjii waddeessaa jalaa
qamaleen baala nyaatti,
Guddis baddee Dabalaa,
Amanee ya haadha baaltii.

(Madda: obbo Dassaalee Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda C/G)

Tabaallii kun baaltiin hawaasa kanakeessatti safuu ta'uu isaa irraa kan ka'e dubartiin amanee jedhamtu kunis baalttuu waan taateef, akka namaatti kan hinlakkaa'amne ta'uu ishee ibsuun tuffii gochaa safuu hawaasaa cabsuu raawwatte kanaaf ishee qeequu isaanii hubanna. Kana malees, dubartiin amala baaltii qabdu kun ijoollummaa isheetti guddisa baduu ishee irraan kan ka'e dha. Kanaafuu, abbaan ishee guddises dhala isaa kana safuu hawaasaa barsiisee guddisuu dhiisuu isaatiin qeeqaaf saaxilamuu isaa hubachuun nidanda'ama.

Gchoota hawaasa Oromoo aanichaa biratti safuu ta'an keessaa kan biraan kajeellaadha. Haaluma kanaan, miseensota hawaasa aanaa kanaabakka addaa Murtii jedhamu jiraataniifi hojii jibbaniikajeellaa irratti bobba'anitti haala itti aanuun tabaalamuu isaa odeef kennitoota ko irraa afgaaffiitiin fudhadheera.

Fkn:47Qoccolloo Tamee hindhaqiinaa
Huqqattuun qacamaa guurti,
Tolasaafi Damee hintuqiinaa
Guddiftuu qaxanaa murtii,
Jogolaa jabbootaatti haleelanii waatu,
Obbolaa sarootaa kajeelanii nyaatu.

(Madda: Gaaromaa Ligdii guyya 15/10/2010 ganda K/01)

Tabaallii armaan olii kana keessatti hawaasni Oromoo aanichaa amala miseensota hawaasichaa lameenfi gochaa aadaa hawaasichaa keessatti jibbisiisaa ta'e raawwatan ilaaluudhaan tuffii isaaniif qabu kan ittiin ibse ta'uu isaa agarsiisa. Ka'umsi tuffii hawaasaa kunis, aadaa hawaasa Oromoo ta'uu isaa xiinxalameera.

Akka ilaalcha hawaasa Oromootti namni fayyaa qabu jiruu qaba; namni jiruu qabu immoo waa hunda qaba yaada jedhutti amana. Kanarraa kan ka'e, miseensi hawaasa Oromoo kamiyyu fayyaa guutuu utuu qabuu harka namaa ilaaluun safuudha. Akka odeeffannoonafgaaffiifi marii gareetiin funaaname agarsiisutti hawaasa kana kessatti sababa kamiinuu kajeelanii nyaachuu akkasumas, gumaa dhiqachuuf yoo ta'een ala kadhachuun fafa gudda godhamee kan ilaalamu ta'uu isaa irrayyu, gochaalee akka kadhannaafi kajeellaa kanatti kan qaana'u namoota kajeellaafi kadhaa irratti bobba'an qofa utuu hinta'iin firoottan isaanii dabalatee waan ta'eef, namootni akkasii hawaasa keessatti iddoo hinqaban. Miseensotni hawaasa Oromoo aanaa kiiramuu hawaasichi itti tabaale kunniinis aadaa hawaasaa kana cabsuu isaanii irraa kan ka'e, amalli isaan mul'isan kan

dhala namaa tokko irraa eegamu utuu hinta'iin amala uumaan sarootaaf hiree godhee kenne ta'uu isaa haala hamilee namaa tuquun tuffii jarreen kanaaf qaban ibsaniiru. Kun immoo, jarreen dhibaa'ummaa isaanii irraa kan ka'e akka waan qaxanaa(beelli) ilmaan qabu tokko bakka Murtii jedhamee waamamu sana jiraatuutti fakkeessuun ilmaan isaanii dhiisanii ijoollee qaxanaa guddisaa kan jiran ta'uu isaanii fakkeessun qeeqaniiru.

Karaa biraatiin, akka yaada tabaallichaa irraa hubachuun danda'amutti, jarreen kun utubaa dinagdee hawasa Oromoo aanaa sanaa keessaa tokko kan ta'e horsiisa horii irratti bobba'anii kan jiraatan ta'ullee, kunuunsa barbaachisu akka hintaasifneefi ganama bakka oolmaa isaaniitti yoo yaasan galgala akka waan horiin afaan beekuu koottu gali jedhanii kan waaman akka ta'e hubachuun nidanda'ama. Haalli kun immoo, hiyyuma isaaniif sababa waan ta'eef, kajeelanii nyaachuuf dirqamuu isaanii agarsiisa. Yaada kanaanis, kajeellaan uumamaan hiree ta'ee kan kennameef ilmaan sarootaaf malee dhala namaaf akka hintaane, dhalli namaa hamma fayyaa qabutti kajeeluun salphina akka ta'e, amalli jarreen tabaalliin kun itti tabaalame agarsiisan garuu akka amala dhala namaa fayyaa qabu tokko irraa eegamu utuu hinta'iin amala sarootaa waan ta'eef, isaan obbolaa namootaa osoo hintaane obbolaa sarootaati jechuun gochaa isaanii cimsanii balaaleffachuu isaanii hubanna.

4.5.1.4 Sagaagalummaa Balaaleffachuuf

Aadaa Oromoo keessatti, dubartiin abbaa manaaa qabdu tokko dhiira biraafaana hariiroo saalqunnamtii waliin wal qabate uumuun safuu qofa utuu hinta'iin wantoota diiggaa gaa'elaaf sababa ta'an keessaa tokko ta'ee mul'ata. Aadaa hawaasichaa keessatti kun dubartoota irratti yoo mul'ate irra caalaatti qaanessaa haata'u malee, koorniyaa lameenuu biratti dhimma dhiifama hinqabnedha. Haalli kun hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuu birattis dhugaa isaa odeeffannoon afgaaffiitiin funaanamee xiinxalame ni mul'isa. Kanarraa kan ka'e, hawaasni aanichaa yeroo dhiirotni sababa adda addaaf ala ba'aniituran nama dubartoota rakkise tokko haala armaan gadii itti tabaalaniiru.

Fkn:48Bokkaa laga Dheeraa

Giddaa gallee teenyaa,

[Baqqalaan] darbeeraa?

Shiftaan nadheen keenyaa.

(Madda: obbo Amanuu Bayyaan, guyyaa 13/07/2010 ganda C/G)

Akka yaada madda odeeffannoo kotti aanaaKiiramuu keessatti gootummaan nama tokko kan ittiin madaalamaa ture keessaa duulanii mirgaan galuu,ormaaf bitamuu diduun laga galuu,wal dorgommii malkaa daakaa, wal morkii wal'aansoo fi dhiibi dhiibbootiin hiriya ofiirra aananii argamuufi kkf ta'uu isaa naaf ibsaniiru.Haata'u malee, dhiirotni onnee akkanaa hinqabne tokko tokko gochaalee gootummaan dhiiraa ittiin mul'atu kanneen raawwachu waan hindandeenyeef hojiiwwan kachachalaa irratti kan bobba'an jiraachuu akka danda'anis dabalani ibsaniiru.Haaluma wal fakkaatuun, namni maqaan isaa [Baqqalaa] jedhamu haala armaanoliitiin kan itti tabaalames qooda silaa akka hiriyoota isaa duulee ajjeesuu, hiriyoota isaa waliin morkachuudhaan dhiirummaa isaa agarsiisuunirra ture hojiikachachalaa waa'ee hin baafne irratti bobba'uu isaa irraa kan ka'edha.Kanaafuu, tabaallii kana keessatti miseensotni hawaasichaa hojii namicha kanaa ilaaluudhaan hiriyaan kee duulee mirgaan gala; ati garuu duulli kee dubartootatti;gootni diina irratti shiftee laga gala; ati garuu shiftummaan ke gorduuba dubartiitti waan ta'eef, ati dhiira utuu hinta'iin dubartiidha yaada jedhu of keessaa qaba.

Fedhii hariiroo jaalala uumuuf taasifamu keessatti yeroo tokko tokko dhiirotni fedhii isaaniitiin ala dubartoota irratti dhiibbaa nitaasisu.Dhiibbaa irratti godhamuunis dubartootni rakkolee adda addaatiif yeroo saaxilama nimul'ata.Haata'malee, dubartootni ciccimoon dhiibbaa irratti taasifamu dandamachuudhaan qormaataagama kanaan itti dhufu ejjennoo ofiitiin injifatanii keessa darbuun kaayyoo yaadan bira ga'an hedduunis nijiru.Dubartoota akkanaa kanarratti dhiibbaa koorniyaa irra gahu hawaasnis callisee hinilaalu.Miseensota hawaasaa dubartoota irra dhiibbaa kana fakkaatu geessisan tabaallii fayyadamuun hojii isaanii kana irraa akka of qusatan itti hima.Tabaalliin itti aanu kunis,nama maqaan isaa Tufaa jedhamu dubartiin inni jaalalaaf gaafate tokko eeyyamamtuu ta'uu diduu ishee irraa kan ka'e yeroo hundaa halkan itti deddeebi'uudhaan balbala ishee irra dhaabataa bulu hawaasni irratti baree tabaallii itti aanu kanaan gochaa isaa saaxileera.

Fkn:49Hamma geessu hinagartuu

[Tufaa]Guddataa Tuulii,
Human hinqabdu hinbanattu,
Bifa hinqabdu hin marartu,
Cufaa dhungataa buli.

(Madda: adde Yadashee Qana'ii guyyaa, 30/08/2010 ganda G/J)

Yaada walaloo tabaallii kana irraa akka hubatamutti namichi Tufaa jedhamu kun ofii isaa jaallachuu isaa malee dubartiin innijaallachuu fedhe isa jaallachuufi dhiisuu ishee waan hubate hinfakkaatu. Kana irraa kan ka'es, isheen diddaa ishee agarsiifteyyu inni garuu akka waan jaalalli fedhii gartokkee irratti hundaa'uutti hamma humnaan dirqisiisuu yaaluutti kan deeme ta'uu isaa nama hubachiisa. Tabaaltuunis, haala namichaa kanaa ilaaluun jaalalli humnaan hinargamuuf malee utuu humnaan argama ta'ees ati humna isaas hinqabdu; yookaan immoo bifa qabaatee qalbii dubartiiofiitti harkisuun hinjaallatamtu; garaa kutattees hindhiiftu waan ta'eef akka waan dubartii kana bira geessee jaalala qabduuf ibsitee cufaa manaa dhungataa buli jechuutiin tabaalliidhaan itti bicaaqaniiru. Walaloo tabaallii kana keessatti ergaan ijoon dabarsuun barbaadame akkuma 'harreenuu gita gitaan wal qoqorti' jedhamu sana nama kamiyyu wajjin hariiroo uumuun dura sadarkaa ofii beekuun murteessaa ta'uu isaati. Gama biraatiin immoo, namichi kun amala isaa kana sirreeffachuu didee itti fufuu isaa irraa kan ka'e gochaa isaa tabaallii itti aanuun dabalani balaleffataniiru.

Fkn:50[Tufaan] galgala dhufa,
Ifaan balbala cufaa,
[Tufaan] balbala ciifti,
Akka dhukkuba giiftii.

(Mada: obbo Dassaalee Sanyii 02/09/2010 ganda C/G)

jechuudhaan sammuun namicha kanaa karoorakachachalaa malee karoora hojii qopheessuufkan hinuumamne ta'uu isaa gad baasuun gochaa sagaagalummaa isaa kana ittiin balaaleffataniiru.

4.5.1.5 Gaabbii Ibsuuf

Dhugaan mammaaksa Oromoo “Utuufi gaabbiin booda dhufti.” jedhu keessatti ibsame akka agarsiisutti hawaasa kam keessattuu miseensotni hawaasichaa dogoggora raawwatanii darban tokkotti gaabbuun kan mul'atu ta'uu isaa agarsiisa. Hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuu birattis haalli kun karaa walfakkaatuun kan mul'atu yoo ta'u, karaa ittiin uummatni dogoggora raawwatee darbe tokko gaabbuu isaa ibsu keessaa immoo tabaalliin isa tokkodha. Fakkeenyaafis, haatiwarraa nama maqaan isaa Yaadataa jedhamu tokkoo isa loltee utuu jaarsoliin kadhatanii diddee sokkaa dhaqnaan abbaan warraa barbaachadhiisee taa'e. Dubartiin kun, abbaa warraa eegdee dhufuu didnaan yeroo muraasa boodaofuma ishee deebitee galte. Kana irraa kan ka'e, tabaaltuun dubbii kana dhageesse, akka itti aanu jetteetti.

Fkn:51 *Gaaddisee seebilee*
haaduu mataa citaa,
Gaabbinee deebine
*Yaaduu nu jibbitaa?*jette haati warraa Yaadataa.

(*Madda:Aadde Askaalee Bayyanaa guyyaa 27/10/2010 ganda K/01*)

Ergaan tabaallii kanaan dabarsuun barbaadamekaraa adda addaatiin xiinxaluun nidanda'ama.Kunis, akka aadaa Oromootti namnitokko bultii ijaarratee kan jiraatu wanti hundi itti tolee utuu hinta'iin walakkaa obsatee walakkaas dhoksateeti. Haaladubartii kanaa olitti itti tabaalameetiin garuu, rakkoo fedhe yoo uumamellee mana ofii taa'anii mariin sirreessuun hagam akka barbaachisu namatti agarsiisa.Gama biraatiin immoo,aadaa Oromoo keessatti jaarsa irra darbuun safuudha.Kunis, aadaa hawaasichaa keessatti jaarsoliin dhugaa bade feccanii baasuun muuxannoo keessa darban waliin wal qabsiisanii isa balleesse dheekkamuun isa miidhames haa hafu jechisiisaniawaan karaa irraa kaate qajeelchuu irratti caasaa hawaasaas ta'e qaama seeraa kamiyyu caalaa bu'a qabeessa waan ta'aniifi. Dubartiin kun garuu, safuu hawaasaa kana cabsuun yaada jaarsolii diduu ishee irrayyu, murtooutuu itti hinyaadiin murteessitetetti ofuma ishee deebitee kan gaabbite ta'uu ishee tabaallii armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama.Kana irraa kn ka'es, miseensotni hawaasichaa hundi jireenya dubartii kana irraa barachuudhaan dhimmi tokko irratti murtii kennuun dura gad fageenyaan itti yaaduun barbaachisaa ta'uu isaafi murtiin ariitiidhaan murteessan tokko isa Oromoon, "Harkaan gudunfitee ilkaaniin hiikaa dhaqxi."jedhu kan namatti fidu ta'uu isaa beekanii of eeggannoo akka godhan kan akeekkachiisu ta'uu xiinxalameera.

Haaluma wal fakkaatuun, akka maddi odeeffannoo ko kan biraan natti himetti, sirna Dargii keessatti bulchiinsa mootumaa Dargii fudhachuufi mormuu uummataa adda baafachuuf mootumaan bara 1979 filannoo qopheessee ture.Filannoo kana irrattis,namni hundi kan fedha isaa akka filatu barumsi kennamee, Dargii iirraa mormii qabaachuu isaaagarsiisuuf kaardii bifa keelloo,deggersa isaa mul'isuuf kaardii gurraacha akka buusu taasifame.Haaluma kanaan, miidhaa Dargiin irraan gahe mormuun hawaasninaannoo tokko jiraatu kaardii keelloo buusuuf walii galee waliif kakate.Haata'u malee, yeroo buufata filannoodeeman sirna kananan deggera jedhanii akka filatan akeekkachiifamuu isaanii naaf ibsan.Jarreen kakatanii deeman keessaa torba yaada isaanii jijjiiruun fudhadheera jedhanii kan filatan yoo ta'u, namni tokko garuu,hinfudhanne jedheekaardii keelloo busuu isaa irraa kan ka'e, qabanii hidhani.Namni kun,adabamee mana

hidhaatii erga ba'ee booda hiriyoota waliin kakatan wayita gaafatu sodaachuu isaanii itti himani. Innis yaada isaanii kanatti gaddee yaada itti dhagahame taballii itti aanu kanaan ibsachuu isaa himeera.

Fkn:52 *Gurraachis maal na godhe
Gurra heduuu na godhe,
Bicaanis maal naaf godhe
Bicaaqa ko na godhe,
Shongoon sadan wal geese
Saddeet na keessa keesse,
Kan ajaje Moosaadha
Birriin saddeet qoosaadhaa?
Siisayii mucaa Amaaraa
Waa immoo keessaa na maaraa.*

(Madda: obbo Maammoo Ambaayee guyyaa 07/09/2010 ganda Caffee Soorumaa)

jechuudhaan miidhaa isa irra ga'eef sababni isuma mataa isaa ta'uu isaa amanee, utuu akkuma hiriyoota isaa yaada isaa jijjiiree sirna sana fudhadheera jedhee jiraatee rakkoon kun kan isa hinmudanne ta'uu isaa ibsuun gochaa isaatti gaabbuu isaa ibseera. Haata'uyyu malee, afoolli tokko faayidaa garaa garaatiif ooluu waan danda'uuf yaadni kun gaabbii ibsuu kan danda'u ta'uu isaa agarsiisuuf fudhatame malee icciitiin dhaamsa walaloo tabaallii kanaa gaabbii namichakanaa ibsuu qofaan irrattikan daangeffame miti. Qabiyyeen ijoo tabaallii kanaa, hiika kakuufi waadaan hiriya hawaasicha keessatti qabu waliin wal qabata. Kakuufi waadaan hiriya, aadaa uummata Oromoo keessatti dhimma ulfaataadha. Kana irraa kan ka'es, aadaa Oromoo keessatti miseensi hawaasaa kamiyyu dhimma raawwachuu hindandeenye tokko nan raawwadha jedhee, dhimma raawwate tokko immoo dhoksuudhaaf kakachuun jiruufi jireenya nama kakatuu qofa irratti utuu hinta'iin badisa dhaloota irraa dhalootatti darbu fida amantaa jedhutu jira. Kanaafuu, hiriyyootni armaan olitti waliin kakatanii bobba'an kunniin waadaa walii galan cabsuu isaanii namichi kun walaloo tabaallii kanaan qeequu isaa hubanna. Walaloo tabaallii kana keessatti namichi miidhaan irra ga'e kun kaardii keelloo buusuun isaa waan hiriya waliin mari'ate diiguu irra rakkoon fedhe yoo natti dhufeyyu nan fudhadha yaada jedhu irraa kan ka'e ta'uu isaa, kunimmoo kakatanii haaluun gurra abbaa ofii nyaachuu waan ta'eef gurra abbaa ko nyaachuu mannaa wareegama fedhe kaffaluu wayya ilaalcha jedhu irraa kan ka'e waan gochuuf waadaa gale sana kan raawwate ta'uu isaatiin ala halluu keelloo jaallatee yookaan halluu gurracha irraa jibbee qabaatee akka hintaane nama hubachiisa. Haata'u malee, warri kakuu diige kun warra waa'ee gurra abbaa isaanii hinyaadne ta'uu isaa walaloo tabaallii kanaan hiriyoota kakatanii isa ganankan cige ta'uun isaas xiinxalameera. Dabalataanis, qaamoleen miidhaa irraan ga'an eenyufaa akka ta'an addaan

baasee hubachuu isaafi hamma barri darbutti adabuufis ta'e dhiifama gochuuf haboon harka keessan jira jechuudhaan haaloo qabachuu isaa gochaa raawwate sanatti kan gaabbe fakkeessuutiin ibseera.

Afwalaloon tabaallii itti aanu kunis yaada wal fakkaatuun gaabbii kan agarsiisudha. Akka odeeffannoon afgaaffiitiin madda ragaa ko irraa fudhadhetti dur shiftaa cimaa tokkotu ture. Baalabbaatni naannoo sana tures namicha kana sodaachuu isaa irraa kan ka'e da'oo naaf taata jechuun sossobee ofiitti qabe. Namichis, firooma dhugaa itti fakkaatee masaanuu isaa doorsisaa baalabbaaticha waliin jiraachuu eegale. Guyyaa tokko garuu, baalabbaatichi shiftaa kana ganee biyya itti yaasee qabee harka isaa duubatti hidhuun mataa irraa haadee garbichi isaa akka reebu halangaa itti kenne. Namichis gantuutti firoomuu isaa haala itti aanuun gaabbii isaa ibseera.

Fkn:53 *Mootiin luka qallatu*
Baraaf nama hinabdatu
Lafa yaseen ko ga'e
Dabal qcceen nadhahe
Irraanffattee irraanffattee?
Isheen citaa siif hafe
Isheen cite sitti hafe

(Madda: obbo Urgeessaa Jabeessaa guyyaa, 21/08/2010 ganda G/J)

Akka afwalaloo kana irraa hubatamutti, shiftaan kun baalabbaata kanaaf oolmaa baay'ee kan ooleef yoo ta'u, baalabbaatni kun garuu oolmaa isaa faallaa isaatiin akka deebiseef hubatama. Kana waan ta'eefis, oolmaan ani si waliin rakkataa tureef gatii ati naaf kennitu kanadhaa? jechuudhaan utuu harka isaa keessa hin galiin lafa rifeensi mataa isaa ga'u har'a garuu garbichi halangaatiin quncisuu isaa, kun immoo, nama amanuu isaa irraa kan itti dhufe waan ta'eef tabaallii kanaan nama amanuu isaatti kan gaabbe ta'uu ibseera.

4.5.2 Gama Siyaasaatiin

Hawaasni addunyaa dhiibbaa gama mirga namoomaas ta'e mirga siyaasaatiin irra gahu ofirraa qolachuu yoo dadhabe illee ququuqqaa keessa isaa jiru afoolatti gargaaramuun afuura bafataa tureera. Hawaasni Oromoos qaama hawaasa addunyaa waan ta'eef, hacuucaa sirnoota siyaasaa garaa garaatiin irra gahaa ture gooroowwan afoolaa adda addaa fayyadamuun mormii isaa ibsataa tureera. Haala kanaan, akkataa itti hawaasni siyaasa keessatti afoola kana fayyadamee yaada isaa ibsatu itti aanee dhiyaateera.

4.5.2.1 Geggeessitoota Ittiin Qeequufi Jajuuf

Tabaalliin itti aanu kunis kanaaf fakkeenya ta'uu nidanda'a. Akka ragaan afgaaffiitiin argadhe ibsutti Sirna Hayile Sillaasee keessatti dhiibbaan siyaasaa ture kan garaa nama hammeessu ture. Abbootiin lafaa yeroo sana turan sababoota garaa garaa funaanuun garalaafina tokko malee dafqa ilmaan hiyyeessaa samaa kan turan ta'uu isaanii naaf ibsanii, dhiibbaa irra ga'e kamiifiyyu tarkaanfii jiraataan tokko fudhachuu danda'u biyya gadhiisee godaanuu qofa akka ture yaadachiisu. Haala kanaan, jiraataan gabbarri itti cimee jiraachuuf itti ulfaate tokko caasaa bulchiinsaa yeroo sanatti 'qoroo' jedhamaa ture tokko keessaa godaanee daangaa bulchiinsa 'qoroo' biraatti gale miidhaa iddoo ture sanatti irra ga'aa ture, tabaalliidhaan akka itti aanutti akka ibse natti himaniiru.

Fkn:54 *Mana Abaataa darbanii*

*mataan citaa dhodho 'ee,
Baalabbaata hin qabdanii
ciqaan attamiin mo'e?
Qee warra [Tufaa Galoo]
Bariitu gatii kaloo,
Harka abbaa Bajjee geenye,
Akka abbaa margee teenye.*

(Madda: obbo Tarfaa Dalee guyyaa 22/07/2010 ganda Waastii)

Afwalaloo tabaallii kana keessatti akka ibsametti namicha kana kan dararaa ture abbootii taayitaa sadarkaa olaanaa irra jiran utuu hinta'iin warra gajjallaa irra jiran akka ta'e nama hubachiisa. Hacuuccaa caasaan bulchiinsaa yerosii ciqaa jedhamu iira geessisaa tureenis jiraachuu waan hindandeenyeef, gara bulchiinsa qoroo biraatti godaanuu isaatiin boqonnaa kan argate ta'uu isaafi warra bira jiru galateeffatee warra qee isaa irraa isa buqqise immoo "Yoo tulluu darban buddeenni hamma tulluu" jechuun quqqaa garaa isaa keessa jiru ittiin ibsateera. Yaaduma kana fakkaatu madda odeeffannoo ko kan biraan irraa afgaaffiitiin akkan argadhetti Yeroo pirezidaantiin mootumaa naannoo Oromiyaa Obbo Lammaa Magarsaa filaman haala armaan gadiitiin kan tabaalan ta'uu natti himaniiru.

Fkn:55 *Ayyaaniin bituun koo marqatti unachuufi*

*Wayyaanee diduun koo Lammaa simachuufi
Achiittisnaa dhaabaa madaala orobootti
Abiyyiin naa waamaa dhalata Oromooti
Isin maaliif tuqxu Oromoo abbaa Gadaa
Duubatti hindeebinu akka isaan dheengaddaa
Amma mootii arganne mootii isa ba'eessa
Duubatti hindeebinu akka isaan kaleessaa.*

*Goodaa keessa fiigu hallayyaan utaalcha
Akkas gooti qeerroon isheen mataa gurraachaa.
(Madda: obbo Maammoo Ambaayee guyyaa 07/09/2010 ganda Caffee Soorumaa)*

Tabaallii kana keessatti tabaaltuun seenaa qabsoo Oromoo duraan ture yadachiisuun hawwii hawaasni jijjiiramaaf qabufi akkaataan qabsoo wal simee adeemaa kan hin turre ta'uu isaa seenessa. Kana malees, jijjiirama amma mul'ate kanaaf gahee qeerroon taphate olaanaa ta'uu isaa ifatti ibseera.

4.5.2.2 Malaammaltummaa balaaleffachuuf

Sirna mootumaa kamiyyu keessatti uummatni dhimmoota jireenya hawaasichaatti qormaata ta'an irratti mormii qabu kallattiinis ta'e al kallattiitiidhaan gosoota afoolaa garaagaraa fayyadamee ibsuu irraa duubatti jedheehinbeeku. Akka maddi odeeffannoo kokan biraan jedhanitti uummatni Oromoo aanaa Kiiramuu hojmaata badaa caasaa mootummaa ammatiin mul'ataa jiru tabaalliidhaan akka itti aanutti ibseera.

Fkn:56Ya waraabettii dhaltuu

*gumbiin gad finjilaatee,
Maali gaalettiin hattuu
kumni sitti xinnaatee?
Bisingaa footanii
hidhii beddee cabaa,
Isin maal gootani
dubbiin eddee qaba.*

(Mdda: obbo manuu Sanyii guyyaa 14/08/2010 ganda C/G)

Akka yaada walaloo tabaallii kanaatti ergaan ijoon dabarsuun barbaadame ifatti ba'ee mul'achuu baatus, bara dhufaa darbaa keessatti hattuu dhoksaatti qabeenya namaa fudhachuun waanuma hawaasa keessatti mul'ataa ture yoo ta'ellee, haalli hanna yeroo ammaa aanicha keessatti mul'atu garuu sarara kan gadhiise ta'uu isaa agarsiisa. Kunis, maammaaksa Oromoo keessatti “Hattees nama aarsitee, falmittees nama aarsiti” akkuma jedhamu sana hattootni kan qabeenya namaa hatan irratti akka abbaa mirgatti gatii horiin hatame ittiin deebi'u hamma murteessuuttikan ga'an ta'uun isaa ammas isa mammaaksa “Hoolaa abbaan jabaa duboon diida bula” jedhamu sanaan kan wal fakkaatu ta'ee mul'ata. Gama biraatiin kana jechuun, qaama silaa seera kabachiisuu male waliin hidhata qabaachuu isaanii irraa kan ka'e namootni baay'een ija jabinaan hojii hanna irratti bobba'uun hanni akka hojii seera qabeessaatti ilaalamuu isaa kan

agarsiisudha.Kunimmoo, humna hawaasaa ol waan ta'eef hawaasni qabeenya isaa saamamuu isaaf balleessaan hattoota utuu hin ta'iin dubbii dachaatiin abbaan badii iddoo qaba jechuudhaan caasaalee hattoota tumsan kan irratti barama ta'uufi barri haa baasu jechuun miira itti dhagahamu tabaallii kanaan ibseera.

Hawaasni yaada biraatiinis sirna Dargii keessa akka armaan gadiitti malammaltummaa balaaleffachuu isaa ragaan afgaaffiitiin argameni agarsiisa.

Fkn:57Birrii footoo simbiraa
Eenyuuf moo eenyuufan hira
Shilingiin warra Darguu
Mataa ko irrayyu hindarbu
Qaaqee irraa luqqifatee
Raaseedhaan dubbifate
Mataatti kutoo baata
Garaatti qufoo nyaata.

(Madda: obbo Dhaabaa Qana'aa guyyaa 12/06/2010 ganda Ayyaanaa 01)

Tabaallii armaan olii kana keessatti miseensi hawaasichaa tokko bara Dargii keessa poolisiin seera kabachiisa jedhamee utuu yaadamuu ofii isaa seera cabsee matta'aa kan gaafate ta'uu isaa saaxile. Yaada tabaallii kanaanis, matta'aa kennuu haa hafuutii ofiifuu rakkina keessa kan jiru ta'uu isaa ibsee sirna sana keessatti caasaan seera kabachiisuuf taa'e matta'aa ofii gaafatanii fudhachuu isaanii irraa kan ka'e, malaammaltummaan hammam akka ija baase saaxileera.

4.5.2.3 Mormii Ibsuuf

Uumatni waan keessoon isaa hinfudhanne keessaa gariin ifaa ifatti, gariin immoo, qolaan qeequu irraa duubatti hin jedhu.Akka yaada madden odeeffannoo kootti hawaasni Amaaraa yeroo jalqaba naannoo kana qubachuu jaqabu baay'ee gad of buusee namatti dhiyaata ture. Kana irraa kan ka'e, hawaasni Oromoos ofiitti qabee lafa isaa utuu hin hambisiin kutee kenneefii waliin jiraataa ture. Booda irra garuu, ija tuffiitiin nu ilaalu jalqabani. Kun immoo, yeroo dheeraa booda wal dhabdee tokko tokko kaasee lola bara 1993f sababa ta'e. Mootummaan gidduu seenee erga tasgabbeessee booda namni ergame dhue tokko Amaara waan ta'eef ganda tokko irratti dura taa'aa gandaa Amaara waan shuumaniif hawaasni haala itti aanu kanaan tabaalu isaa natti himaniiru.

Fkn:58Ilma abbaan ke dheeggaddaa,
Amma ati asiiquee qabdaa?

*Kontoraata bittanii ,
Qonxoraan nu fixxani,
Dhugumaa miila cabaa
Duruma jiilan qaba
Dura dubbii kuultanii
Booda nutti duultani
Yoos Amaara shuumtanii
Yoom araara buuftani?*

(Madda: obbo Ayyaanaa Sanyii guyyaa02/09/2010 ganda C/G)

Tabaalliin kun seenaa ittiin hawaasni Oromoo naannoo sanaa lafa isaa of harkaa baasefi haalli yeroo booda isa mudate maal akka ture ibsuun ammas aangoon harka isaanii taanaan wabii akka hinqabne ibsuu isaa agarsiisa. Kanaafuu, mootummaan araarri bu'eera jedhus, waan fakkaatu miti jechuun yaaddoo qaban ibsuu isaanii xiinxaluun nidanda'ama.

Afwalaloo armaan gadii keessattis, namootni bulchiinsa gandaa turan lama fedha uummataa utuu hingaafatiin iddoo dur gabaa ture irratti mana ijaarrachuuf lafa gabaa iddoo isaatii waan jijjiiraniif hawaasni akkas jechuun itti tabaalu isaa ilaala.

*Fkn:59Ya Eddeesaaf Gabayyoo
Teellaa keessaniif wayyoo
Keellaa fakkeessitanii
Gabaa biyya abbaa keenyaa
Qee irraa fageessitani
Galaan Tufaa isa biyya keenyaa
Garaa du'aa wal bira teenya*

(Madda: obbo Amanuu Bayyaan guyyaa, 13/07/2010 ganda C/G)

Yaadatabaallii kanaan hawaasni jarreen faayidaa isaaniif jecha iddoo lafa gabaa kana irra keellaa eegumsaatu dhaabata jechuun gabaa achii kaasanii iddoo biraa geessuu isaaniif guyyaa tokko seenaan kan isaan gaafatuta'uu isaa miira itti dhagahame ibsachuu isaanii kan agarsiisudha. Kanaafuu, akka yaada tabaallii kanaatti hamma barri darbutti obsanii bara itti eeggataa kan jiran ta'uu isaaniibeekkatani itti gaafatamummaaf akka of qopheessanii taa'an yaada qaban dhaamaniiru.

4.5.2.4 Abdiin Jijjiiramaa Jiraachuu Ibsuuf

Hawaasni hakuuccaan sirna tokkoo yeroo itti cimu yeroof sammuu isaa boqochiisuuf jecha afoola gargaaramuun abdii sirna sana ofirraa fonqolchuuf qabu afoolaan ibsata. Tabaalliin armaan gadii kunis yaada kana kan cimsudha.

Fkn:60 *Gammoojjii buunaan*
Dhumiiti hammaate
Dhumii loollii
Baddaatti baanaan
Kumiiti hammaate
Kumii Kollii
Dhumii loollii hinaaru
nama hin aarsu
Kumii Kollif garuu
Barri haabaasu.

(Mada: Aadne Shaashituu Sanyii guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

Tabaalliin armaan olii sirna Dargii keessatti nama maqaan isaa Kumii Kollii jedhamu tokko aangoo isaa da'oo godhatee hawaasa rakkisaa turetti kan tabaalame ta'uu isaa madden odeeffannoo ko irraa hubadheera. Haaluma kanaan, hawaasni naannoo isaa jiraatu isa baqachuuf godaanee gammoojjiitti gale. Gmmoojjiittis dhukkubni loollii jedhamu horii isaanii waan jala fixeef, gara baddaatti deebinaan ammas namichi lafa kaa'uu isaan dhowwe. Kanaafuu, tabaallii kana itti tabaalu isaanii maddi odeeffannoo ko naaf qulqulleessaniiru. Tabaallii kana keessattis jarreen kun dhukkuba horii keenya fixe caalaa gochaan Komii Kollii hirriba nu dhowwa; loolliin waan uumamni fide waan ta'eef aarres dhiifnes wanti gochuu dandeenyu hinjiru; gochaa Kumiif garuu bara eegganna malee ijaan keenyaa lafatti hin hafu jechuun barri sun jijjiiramee guyyaan itti haaloo isaanii ba'an dhufuu akka danda'u abdii qaban ittiin dhaamaniiru. Yaada kana keessatti, kan hawaasni kun bara jedhee ibseswaggaa dhufu jechuu utuu hin ta'iin jijjiirama yeroo yerootti dhufu waliin wal qabatu akka ta'es ilaaluun nidanda'ama.

Dabalataanis, hawaasni aanichaa sirna abbaa lafaa keessatti qoroo gabbarri hawaasichi kennu xinnaate jechuun namoota tokko tokko lafa isaa irraa godaansiseesaba Amaaraa fidee galchee tokko akka itti aanutti itti tabaalu isaaniiis afgaaffiitiin ragaa kanaa gadii argadheera..

Fkn:61 *Walloon Saayintii ba'ee*
Dhufee abbaa iristii ta'ee,
Lafa Haroon qawween baase
Walloon harree irra yaase,
Dukkanii garbuu cirtu
Galaan wadaroo dhaha,
Turtanii arguu jirtu
dhalaaf nagaroo ta'a.

(Madda: Aadne Shaashituu Sanyii guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

Akka yaada tabaallii kanaa irraa hubachuun danda'amutti hawaasni naannoo tabaalichi itti tabaalame jiraatu ilaalcha biyya kodha jedhuun daangaa isaa diinaa irraa ittisuuf falmataa turuu isaa agarsiisa. Haata'u malee, lafa isaan diina irraa lolaa turan kun kan isaanii ta'uun hafee ormaaf kennamuu isaafi namootni gochaa akkasii raawwataan sun harka namaatiin yoo

dadhabame illee harka waaqaa irraa gatii isaanii argachuuf kan jiran ta'uu isaa abdii hawaasichi qabu ibsa. Yaada kanaanis, hawaasninamni kan facaase haammata waan ta'eef, barri jijjiiramee oolmaa har'a hawaasaf ooltan kana isin yoo ta'uu battanillee cubbuun isaa dhala keessaniif taa'uun isaa hin oolu jedhaniiru. Kun immoo, akka dhihetti hinhafu; ni bar'a; yaada jedhuun amma ofirraa isin fonqolchuu dadhabnus jijjiiramni adeemsa uumamaa waan ta'eef, isinis aangoo kana qabattanii bara baraan hinjiraattan jechuudhaan abdii jijjiiramaaf qaban ibsuu isaanii xiinxaluun nidanda'ama.

4.5.3 Gama Dinagdeetiin

Afoolli sochii hawaasni jireenya ofii fooyyeffachuuf taasisu keessatti hamilee walii kakaasuuf, dadhabbii irraanfachiisuuf, amala gaarii jajjabeessuuf, amala badaa ittisuufi kkf akka tajaajilu hayyootni niibsu. Aanaa Kiiramuu keessatti hawaasni utbaan dinagdee uummatichaa kan ta'e qonnaa irrattiyeroo bobba'utti jireenya guyyuu isaa keessatti mudannoowwan tabaalliif sababa ta'an afoolaan ibsuu isaa afwalaloowwan tabaallii uummata keessaa walittii qabaman irraa xiinxalanii bira ga'uun nidanda'ama. Haaluma kanaan, faayidaalee tabaalliin gama dinagdeetiin hawaasichaaf qabu kutaatti aanu jalatti xiinxalamee dhiyaateera.

4.5.3.1 Amala Badaa Dhorkuuf

Hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu harki caalu hojii qonnaa irratti babba'ee jiraataa kan tureefi ammas haaluma kanaan kan jiraatu waan ta'eef, sochii hojii qonnaa keessatti taasisu keessatti mudannoowwan isa mudatan tabaaliitiin ibsaa tureera. Haaluma kanaan, miseensota hawaasa aanichaa boqqolloo facaafatanii eeggachaa turan keessa namni tokko inaaftuu waan ta'eef halkan eeguu dhiisee gara manaatti waan galuuf bineensa boqqolloo ficcisiise tokko,

Fkn: 62 *Bisingaatti arreedaa*

booyyeen boyyee dhala,

Niitiinisaa bareedaa

oofee oofee gala? jette booyyeen.

(Madda: obbo Urgeessaa Jabeessaa guyyaa, 21/08/2010 ganda G/J)

Ergaan tabaallii kanaa namoota haadha warraatti hinaafanii manaa ba'anii hin bulle maqaa dhahuun inaaftuu ta'uu isaanii qeequuqofa utuu hin ta'iin namootni akkasii jireenya isaanii irratti jijjiirama fiduu akka hindandeenye dhaamuuf kan dhimma itti ba'an yoo ta'u, namni tokko haadha manaa bareedduu manaa qaba taanaan maaltu qorratti isa gube; yoo eeguu dhiises dhugaa qaba jette booyyeen jedhanii habalakaan amala nama kanaa qeequ. Kun immoo, jaalalli soorata

malee mi'aawuufi dhiisuu isaa booda ilaala yaada jedhu ibsa. Akka ilaalcha hawaasa Oromoo aanichaatti maatii tokko keessatti akka malee wal shakkuun gara kufaatiitti kan nama geessu ta'uu isaatti amana. Kanaafuu, yaada tabaallii kana keessatti ibsameen amalli badaa kun namicha kana qofa utuu hinta'iin namootni amla namicha kanaa fakkaatu qaban hundee akka hingodhanne waan godhuuf amala isaanii kana keessaa ba'uun barbaachisaa ta'uu isaa gorsa.

Yaadni tabaallii itti aanuu kunis haalumaa wal fakkaatu ibsa.

Fkn: 63 *Qabee maaf qoraafu*
Agartuutti aggate
Fardeen mana galu
[Gammee] maal sodaattu
Marartuun hammatee
Rafee hingalagalu, jette booyyeen.

(Madda: obbo Urgeessa Jabeessaa guyyaa 21/08/2010 ganda G/J)

jechuun amala namichaa ibsaniiru. Odeeffannoon afgaaffiitiin argadhe akka agarsiisutti, namni [Gammee] jedhamu tokko inaaftuu waan ta'eef haadha warraa biraa hin socho'u. Kanaafuu, booyyeen boqqolloo isaa yeroo nyaattu hinyaadda'inaa jettee akka wal jajjabeessitu tabaallii kana irraa hubanna. Kunimmoo, namichi kun haadha warraa isaa argannaan dhimma dhangaa hinqabu yaada jedhuun namichi inaaftuu ta'uu isaa qeeqaniiru. Yaada kanaanis inaaftaan barbaachisaa akka hintaane qofa utuu hinta'iin hojii malee hinaaftaan mana kan hinjaarre ta'uu isaa dhaamaniiru.

4.5.3.2 Dhibaa'ummaa Qeequuf

Hawaasni Oromoo dhibaa'ummaan madda hiyyumaa akka ta'etti bareechee beeka. Kanaafis, haala namootni hojii isaanii hamileedhaan itti hojjechuun jireenya isaanii fooyyeffatanafoola adda addaatiin itti fuulcha. Miseensota hawaasaa dhibaa'oo ta'anis afoolaan niqeeqa. Haala kanaan, namni maqaan isaa Bayyaanaa jedhamu tokko sagaleen isaa gudda waan ta'eef wayita midhaan eegu iddoodhuma ciisuu ciisee booyyee oofa ture. Namni biraan maqaan isaa Kumii jedhamu tokko immoo isa galgala rafe ganama ka'ee boqqolloo booyyeen fixxe liaalee raajeffata. Tabaaltuun amala jarreen kana lamaanii beektu tokkos,

Fkn: 64 *Akka ooffaa Bayyanaaf*
Leeqaattiyyu galla,
Akka hirriba Kumiif
keessattiyyu dhalla,
Shuumaan arbii dha'e
Dirriibaan haa kuulu,
Uumaa Rabbii ta'ee
hirribaaf haa tolu, jette booyyeen.

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 02/09/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Kaayyoon jarreentabaalliin armaan olii itti tabaalame manaa ba'aniif dhangaa facaasan kunuunsuun calla gaarii argachuuf ta'uun isaa gaaffii hinqabu. Akkuma Oromoon "Miidhaga yaadanii miidhama hinyaadani." jedhee mammaaku jarreen kun jireenya isaanii fooyyeffachuuf hirriba dhabanii hojjechuutu irraa eegama ture. Haata'u malee, haalli isaan itti dhangaa isaanii eegan jireenya isaanii kan fooyyessu utuu hinta'iin rakkootti kan isaan geessu ta'uu isaa yaada tabaallii kanaa irraa hubachuun nama hindhibu. Kanaafuu, hawaasni Oromoo aanaa Kiiramuu hojii jarreen kanaa taajjabuun namni hirriba jaallatuufi of nuffituun rakkoo keessaa ba'uu akka hindandeenye ibsuuf jecha akka waan booyyeen of nuffuu Bayyanaafi rafiitii Kumiitiin qabatee dhangaa isaanii nyaatee quufuu isheef Rabbi inni uumama hundaa irratti qoonqoo uume isa tokkotti nuuffii, isa biraatti immoo hirriba naqee isa ofii hojjetee nyaachuu hindandeenyee soorajettee galateeffatteetti taballiidhaan jarreen kunista'e kan biroon amala dhibaa'ummaa akkasii keessaa akkaba'an barsiisuuf kan tabaalame ta'uu isaa ilaalameera.

Haaluma wal fakkaatuun miseensa hawaasaa dhangaa facaasee eeguu dhiise tokkotti yoo tabaalan,

Fkn:65 Gararraatiin lixeen
Gaditti booressa,
Abbaan Rabbumaa ko
durumaa soorressa,
Gindii mataa cabaa
Haraatii rukkute,
Dilbii manaa qabaa
Maqaacii nuu kute? jette dhaddeen.

(Madda obbo Amanuu Sanyii guyyaa 02/09/2010 ganda Caffee Guddinaa)

(Madda obbo Amanuu Sanyii guyyaa 02/09/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Afwalaloo kanaanis dhibaa'umaa namicha dhangaa facasee eeguu dhiisee tokko ibsuutiin namni amala akkasii horachuun kan hinbarbaachifne ta'uu isaa gorsaniiru.

4.5.3.3 Qusannaa Barsiisuuf

Afoola hawaasni Oromoo aanaa kiiramuu miseensota isaa qusannaa ittiin barsiisu keessa tokko tabaalliidha. Akka odeeffannoo hawaasa keessaa afgaaffiitiin argadheetti, tabaallii itti aanee dhufuuf sababa kan ta'e miseensi hawaasaa boqqolloo hojjetee eeguu eegu tokko kichuu boqqolloo qorquu isaa hawaasni argeeqeequu isaa irraa kan ka'e akka ta'e himameera.

Fkn: 66 Waciitii cocorree

*dhakaa lafa keessaa,
Wajjumaan qoqorree
maqaa narra keessaa?
Ya shaashara jandee
hafaa siree mootii,
Ati fira dhabde
Naafuu hiree kooti, jette qamaleen.*

(Madda: obbo Amanuu Sanyii guyyaa 02/09/2010 ganda Caffee Guddinaa)

Ergaan walaloo tabaallii kanaan dabarsuun barbaadame yeroo ilaalamu addaa hawaasa Oromoo aanaa Kiiramuu waliin hidhata qaba. Ragaan afgaaffiitiin fudhadhe akka ibsutti aadaa hawasa Oromoo aanaa kanaa keessatti hojii qonnaa arfaasaa jalqabuun dura hawaasni naannoo naannoo isaatti walgahee wal eebbisuun kan baramedha. Eebba jalqabii arfaasaa kana keessattis uumaan waaqafi lafa uume ji'a Arfaasaatti qulqulluu akka roobu dhukkuba namaafi sa'aa akka irra dabarsu, qoleen qotiyyoo akka jabaatu kadhachuudhaan wal eebbisanii hojii jalqabu. Haaluma wal fakkaatuun ji'oota Birraa yeroo dhangaan lafaa ga'us, uumaan isaanii bubbee hammaa akka irra dabarsu, ilkee hamaas akka irraa qabu, ilkaan nyaatu nagaa akka godhu kadhachuudhaan wal eebbisanii nyaachuu eegalu. Kana ta'uu dhiisee namni utuu lagni wal hineebbisiin asheetii nyaate bubbee hamaa, ilkee (bineensa)fi dhukkuba golfaaf kan saaxilamu ta'uu isaatti amanu ture. Hawaasni kun falaasama kana kan hordofu gama tokkoon akka amantiitti kan ilaalamu yoo ta'u, gama kaaniin immoo, falaasama kanaan miseensotni hawaasichaa utuu dhangaan seeraan hinga'iin curqaatti nyaatanii akka hinmiineef dhorkuu keessatti gahee guddaa kan taphatu ta'uu isaa nama hubachiisa.

Akka ergaa afwalaloo armaan oliitti, miseensi hawaasichaa utuu boqqolloon seeraan hin ga'iin qorqee fixee qamaleen na jala fixxe jechuun hadheesu tokko gochaa isaa kana irraa akka of qusatu qeequuf jecha akka waan qamaleen isa komatteetti fakkeessuun yeroo itti tabaalan, dhalli namaa bineensota biroo irraa kan ittiin adda ta'u keessaa inni tokko waan boruf isa dhibu itti yaadee ol kaawwachuu danda'uu isaatiini. Bineensotni biroo garuu, waan argatan har'uma itti fayyadamuu irraa kan hafe boruf yaaduu kan hin dandenyee ta'uu isaanii irraa kan ka'e garaagarummaa guddaan isaan gidduu kan jiru ta'uu isaa agarsiisa. Kanaafis, hireen waan argate har'umaaf fayyadamee akka jiraatu kan kennameef bineensota birooof malee dhala namaaf miti; dhalli namaa kan har'aa qofa utuu hin ta'iin sammuu boriif yaadus qaba; miseensi hawaasaa tabaalliin kun itti tabaalame garuu fira isa gorsu dhabee yoo ta'e malee dhangaa hojjetanii

curqaatti qorqanii fixuun amala dhala namaa fayyaa qabu miti, jechuudhaan gochaa miseensa hawaasaa kana ittiin qeeqaniiru. Qeeqa hawwasaa kana irraa immoo namicha itti tabaalame qofa utuu hinta'iin miseensotni hawaasichaa hundi gara ofiitti qabanii ilaaluun utuu dhangaan seeraan hin bilchaatiin nyaatanii yeroo malee fixanii booda rakkina irra akka hinbuuneef qusannaa barsiisuuf gargaara.

Gama biraatiin immoo, hawaasa aanaa kanaa keessaa haala jireenya jiraattota araddaa tokkoo taajjabuun tabaallii armaan gadii kun itti tabaalameera.

Fkn:67 Akka amala biyya isaa
[Itayyaa] ya iyya isaa
Iyya gaafa gijaaree
Kan hindhaqne jiraaree
[Itayyaa] ilaala goosuu
Dubbiin isaanii na hinbaasuu
Bona reettii qalatu
Ganna meexxii falaxu.

(Madda: obbo Tarfaa Dalee guyyaa 22/07 2010 ganda Waastii)

Dhaamsi tabaallii kanaan dhaamame haalli jireenya hawaasa bakka addaa [Itayyaa] jedhamee waamu jiraatu karoora malee ta'uu isaa irraa kan ka'edha. Akka yaada madda odeeffannoo kootti hawaasni naannoo sana jiraatu ji'a Bonaa keessa waan argatan nyaatanii dhuganii wal loluun wal iyyisiisaa bulu. Ji'oota gannaa immoo, waan nyaatan dhabanii meexxii falaxanii nyaatu. Namni amala biyya sanaa hin beekne tokko achitti galee amala kanatti baruu waan dadhabeef tabaallii armaan olii kana itti tabaalee biyya sana dhiisee akkagodaane natty himan. Tabaalliin kunis, jarreen bakka jedhame kana jiraatan waan argatan qusachuu dhabuu isaanii irraa kan ka'e ganna ganna rakkoo hamaaf kan saaxilaman ta'uu isaa agarsiisa. Yaadni tabaaltuu kanaa immoo, bal'inaan yoo xiinxalame anis iddoo kana yoon ture akkuma isaanii ta'uun natti dhufa jedhee baqachuu isaa mrikaneessa. Yaadni kun walittii qabamee yeroo ilaalamu akka ofiitti malee akka ollatti jiraachhuun rakkoo kan namatti fidu waan ta'eef of eeggannoo gochuun barbaachisa ta'uuisaa kan barsiisudha.

4.5.3.4 Haaloo Ittiin Wal ba'uuf

Ragan afgaaffiitiin hawaasa irraa fudhatame armaan gadii kun kan miseensi hawaasaa tokko hiyyeessa gibira kaffalachuu dadhabe gibira kaffali jedhee rakkisuun biyyaa godaansise tokkitti kan tabaalame ta'uu isaa agarsiisa. Haaluma kanaan, namichi kan kaffalatu dhabee biyyaa godaane sun yeroo biyya sana turetti namni isa godaansise sagaagaltuu akka ta'e ni beeka.

Amala isaa kana irraa kan ka'es, dubartii namaa irratti qabamee goromsa tokko beenyaa kennee ture. Kanaafuu, hiyyeessi sun erga godaanee booda tabaallii kanaa gadii itti tabaaluu isaa madda odeeffannoo ko irraa dhagaheera.

Fkn:68*Gabayyoo mataa moluu'*

*Waaqayyo siif haatolu,
Atis akka dhageesse,
Kudhashan nurra keessa,
Sanyii ko abbaa Shaashituu,
Biyya gaashaan baaltituu,
Koottu kaana hin gaashitu,
Taakkuu mucaa firrisaa,
Kan kooti isin hir'isaa,
Obboleessa Gusuruu,
Nadheen hingalchu duruu,
Soddaa Marara Bokkee,
Nadheen qabannaa sokke,
Anoo qoteen gabbaraa
Gatii fosheen kaffalaa
Akkasiin Sooriin duta
Taakkalaa xoorii buqaa.*

(Madda:obbo Giddisaa Bayyaan guyyaa 10/09/2010 ganda H/01)

Tabaaltuun kun biyya jaallatu gadhiisee kan ba'e sababa namicha itti tabaale kanaatiin waan ta'eef biyya isaa gadhiisee biyya ormaatti galuu isaatti gammachuu hin qabu. Haata'u malee, furmaata biraa waan hinqabneef dhiibbaa namichi irra geessiseef waan itti dhagahame mudaa namichaa warra kanaan dura hindhageenyetti tabaalliitiin labsee yeroofis ta'u haaloo isaa ba'ee sammuu isaa boqochiisuu isaa hubachuun dandeenya. Gama biraatiin, yaadni kun yeroo xiinxalamu miseensota hawaasa sanaa keessatti haaloo ittiin wal ba'uuf jecha shaakalli afwalaloo kan kalaquu akka babal'atu gochuu danda'a. Kun immoo, gahumsa miseensotni hawaasichaa yaada isaanii karaa adda addaatiin ibsachuuf qaban guddisuu keessatti gahee Olaanaa kan taphatu waan ta'eef jajjabeeffamuu qaba.

Fakkeenya wal fakkaatuun tabaallii abbaan intala isaatti, tabaaleef haala intalli deebiftee itti haloo ishee baate akka armaan gadiitti ilaaluun nidanda'ama. Haaluma kanaan, qamaleen intala isaa tuffattee baqachuu waan diddeef abbaan,

Fkn:69*Yaadashee mitikkilii*

Ganda shammanee dhaqnaa

Koottuu baadhu igilgilee, si jetti qmaleen,

(Madda: Aadde Shaashituu Snyii guyyaa 07/09/2010 ganda C/S)

jedhee itti tabaaleef isheenis, abbaan ishee booyyee ofuuf godoo muka ambalaa jedhamu irratti
ijaaramerraa ka'e leenci itti ba'ee naasise dhageessee,

Fkn:70Eduma as galtanii

hambalaa irraa buutaan?

Na seetee utuu fiigduu

Anbassaa harka buutasijette booyyeen.

(Madda: Aadde Yaadashee Qana'ii guyya 30/08/2010 ganda G/J)

jechuun haalooba'uu ishee maddeen odeeffannoo ko irraa qulqulleeffadheera. Walumaa galatti,
adeemsi kun dandeettii hawaasni yaada isaa karaa adda addaa ibsachuuf qabu kan dagaagsu
waan ta'eef afoola kana gargaaramanii dandeettii kalaqa walaloo barsiisuuf kan gargaaru ta'uun
isaa xiinxalameera.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaankun qabxiilee gurguddoo sadii: cuunfaa, argannoofi yaboo jedhamanitti qoodamee kan dhiyaate yoo ta’u, kutaa jalqabaa keessatti dhimmoota walii gala qorannichi irratti xiyyeeffate keessa warri ijoo ta’an cuunfamanii ka’amaniiru. Kutaa itti aanu keessattiimmoo, dhimmootni qorannoo kanaan sakatta’amanii bira gahaman qindaa’anii dhiyaataniiru. Dhuma irrattis, argannoowwan qorannoo kanaan bira gahamaniif yaada furmaata ta’uu danda’u jedhee qorataan yaadu Akkuma kaayyoo qorannichaatti duraaduubaan kaa’amaniiru.

5.1 Cuunfaa

Qorannoon kun akakuu af walaloo Oromookeessaa tokko kan ta’e tabaallii Oromoo xiinxaluun bifa akkamiitiin hawaasa keessatti akka mul’atuufi qabiyyeewwan afoolichi of keessatti hammatu qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatedha. Haaluma kanaan, kutaa jalqabaa jalatti qorannicha geggeessuun kan barbaachiseefgosti afwalaloo tabaallii jedhamu irraanfataamaa deemuun dhalootni yeroo ammaa itti fayyadamuu irratti qaawwi bal’aan mul’ataa kan jiru waan ta’eef afoolli kun hawaasa Oromoo keessatti akka itti fufu gochuuf qoratamee galmaa’ee taa’uun isaa murteessadha. Kana waan ta’eefis, qorannoo kana keessatti qorataan bifiyyeefi qabiyyee afwalaloowwan tabaallii xiinxalee akka irra gahetti tabaalliin tooftaa garaagaraatiin kalaqame kan dhiyaatu yoo ta’u, sadoommii gosa adda addaa da’oo godhachuutiin ergaa ifaafi dhokataa ta’e dabarsuuf kan gargaaru dha.

Dabalataanis, tabaalliin gama hawaasumma, dinagdee, siyaasafi xiinsammuutiin kkf faayidaa gudda kan qabuyoota’u, dhimmoota hawwasaa tabaalliin irratti tabaalamu keessaa dhimmootni hawaasummaafi dinagdee iddoo Olaanaa kan qabatu ta’ee mul’ateera. Sababoota adda addaa irraa kan ka’e sadarkaa afoolli kun yeroo ammaa irra jirus abdachiisaa waan hintaaneeff funaananii galmeessuun dhaloota itti aanuuf dabarsuun hojii yeroon itti kennamu miti. Bu’uura kanaan, qorataan xiinxala qorannoo kana keessatti geggeesseen yaada xumuraa irra gahe akka kanaa gadiitti dhiyeesseera.

5.2 Argannoo

Qorannoo kana keessatti, qorataan xiinxalabifiyyee fi qabiyyee tabaallii irratti geggeesseyyaada waliigalaa armaan gadii irra gaheera.

- Tabaalliingosa af walaloo hawaasni aanaa Kiiramuu haalafi bifa adda addaatiin kalaqee itti fayyadamaatureefi ammas darbee darbee itti fayyadama jiru ta'uu isaa ragaaleen qorannoo kanaan karaa adda addaa sassaabamanfi ciinxalli caasaafoolichaa irratti geggeeffamae niagarsiisa.
- Yoomessi afoolli kun keessatti dhiyaatu mudannoowwan hawaasa keessatti mudatan irratti kan hundaa'u wan ta'eef tabaalliin yoomessamurtaa'aa ta'e kan hin qabne ta'uu isaa, bu'uura kanaanis, afoolli kun Birraa laga eeguu midhaaniitti, Bona iddoo sassaabbii dhangaatti, Arfaasaa iddoo qonnaatti, Ganna laga tikee horiitti, galgala, ganama, waarii yookaan waareetti dhiyaachuu kan danda'u yoo ta'u, tabaalliin yeroo jalqabamu 'bartokko', 'yeroo tokko', 'bara durii', 'dur' ykn immoo, yeroo isaa adda baasanii maqaa dhahuun seeneffamagabaabaa waa'ee mudannoo irratti dhiyaatuu seenessuun kan jalqabufi yeroo xumuramus 'jedhe namichi', 'jedhe' 'jette' 'jedhan' jechuun kan goolabamu ta'uu isaa ragaalee qorannichaaatiin qulqullaa'eera.
- Dhim mootni hawwasaa tabaallin irratti tabaalamu dhimmoota jiruufi jireenya hawaasichaa waliin wal qabatedha. Kana irraa kan ka'e, dhimmoota hawaasa tabaalliin irratti tabaalamu hunda tarreessanii fixuun nama rakkisa. Hata'u malee, dhimmoota kanneen walittii gurmeessuun yeroo ilaalaman tabaalliin dhimmoota hawasummaa, dinagdee, siyaasaafi dhimmoota xiinsammuu hawaasaatiin wal qabatan irratti kan tabaalamu ta'uu isaa xiinxalli qabiyyeewwan tabaallii irratti geggeeffame niagarsiisa.
- Akaakuun afoola tokko hawaasa afoola sana kalaqee itti fayyadamuuf faayida adda addaa qaba. Fayidaa taballiin hawaasa Oromoofaanichaaf qabu walittii qabamee yeroo xiinxalamuhamilee walii ittiin kakaasuuf, aadaa, duudhaafi safuu hawaasaa ittiin barsiisuuf, amala badaa ittiin dhorkuufi sirreessuuf akka gargaaru ragaaleen qorannicha keessatti meeshalee qorannichaatiin funaanamaniifi xiinxalli qabiyyeewwan afwalaloo tabaallii irratti geggeeffame niagarsiisu.

5.3 Yaboo

Tabaalliin hambaan hawaasa Oromoowaan ta'eef, har'a irra gahee akka hin dagatamne gochuuf yaada walii gala qorannoo kanaan irra gahame irratti hundaa'uun qorataan qabxiilee yaada furmaataa ta'uu danda'u jedhee yadu akka armaan gadiitti dhiyeesseera. Qorataan yaada kana yeroo dhiyeessu afoolli Oromoo qabeenya waliigalaa Oromoota hundaa waan ta'eef, Oromootni nu ilaallata jedhantabaalliifi afoollan akka tabaallii hinqoratamiinjiran akka hindagatamneef qorannoo akkairratti geggeessan qorataan abdii gudda qaba. Kanaafuu, argannoowwan qorannoo isaaf qorataan yaadolee furmaata ta'u jedhe akka itti aanu kanatti dhiyeesseera.

- Fookilooriin hawaasa tokkoo kuufma muuxannoo hawaasichaa kan bara dheeraa waan ta'eef, mallattoo eenyummaa isaa keessaa isa tokkodha. Caasaalee guddinaafi dagaagina aadaa hawaasaa irratti hojjetan keessaa immoo tokko waajira aadaafi tuurizimii sadarkaa sadarkaan jiranidha. Kanaafuu, wajjirri aadaafi tuurizimii aanaaleebiroos fakkeenyummaa waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Giddaa Ayyaanaa hordofuudhaan haftee afoola Oromoo kana qorachuu, akka qoratamu jajjabeessuufi beeksisuu irratti cimee utuu hojjeteegosa afoolaa kana akka beekamuufi akka afoola Oromootti sirna barnootaa keessatti akka hammatamu karaa ni ta'a.
- Tabaalliin akaakuu afoolaa xiyyeeffannaa argatee bal'inaan hinqoratamnedha. Kun immoo, yeroo booda afoolli kun balaa dagatamuutiif akka saaxilamu gochuu danda'a. Hanqinni kun akka mul'atu wantoota godhan furuuf casaan hawaasaa jireenya hawaasummaa uummataa keessatti sadarkaa sadarkaan jiru hojii hubannoon uumuu utuu hojjetee egereen afoola kanaa itti fufinsa akka qabaatuufi akka hindagatamne gumaachuu danda'a.
- Gosti afwalaloo kun bal'inaan qoratamee akka afoola Oromoo tokkootti sirna barnootaa keessatti akka hammatamu hayyootni Oromoo keessattuu hayyootni afaanii gad fageenyaan qorataniigalmeessuun utuu kaa'anii dagatamuu irraa bararuuf furmaata ni ta'a.
- Ilaalcha kutaleen hawwaasaa tokko tokko faayidaa tabaalliin qabu irratti qaban ilaalchisee afoola kana fafa namaa saaxiluuf qofa kan kalaqamu godhanii fudhachuu jijjiiruuf muummewwan Afaan Oromoofi gumiiwwan afaanii manneen barnootaahojii hubannoon uumuu irrattiutuhojjetanii dhawaata dhawaataan jijjiiramni akka dhufu karaa ta'a.

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamta.Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee,

Oromiyaa.

Andrzejewski, B.W. (1985). *Literature in Cushitic Language Other than Somali*. In

Literature in African Language.Cambrdge.Cambrdge University Press.

Bayyanaa Biiftuu. (2008). *Tabaalliifi Tabaaltuu Oromoo Anaa Giddaa Ayyanaa: Biiroo*

Aadaafi Tuurizimii Aanaa Giddaa Ayyanaa.(Kan hinmaxxanfamne)

Bayyanaa Laggasaa.(2008).*Qaaccessa Yoomessaafi Qabiyyeewwan Faaruu Loonii*

Uummata Oromoo Godina Baalee anaa Laga Hidhaa.Addis babaa.

Berhanu Matthews.(2009). *Fundamentals Of Literature. Abasic Text Book For The*

Course Fundamentals Of Literature.2ndEdition. Addis Ababa. Printed By Alpha

Printers PLC.

Brunvand, Mathewos.(1979).*Reading in American Folklore*: Newyork: Newyork

University Press.

Bukenya, A. (1994).*Understanding Oral Literature*.Nairobi:Nairobi Universitii Press.

Creswell, J. (2012). *Educational Research: Qualitative and Quantitative* (4thed). Boston:

Pearson Education Inc.

Dastaa Dassaaleny. (2013).*Bu'uura Qorannoo*.Finfinnee,Univarsiitii Addis ababaa:

Mana Maxxasaa Boolee.

_____.(2015). *Afunctional Study of Tulama Oromo Oral Prose Naretives*. Addis Ababa University: Unpublished Thesis for the Fulfilment of PhD.

Dundes, Alan.(1965).*The study of Folklore*. Engle wood.CliffsN.J.Prentice Hall,ink.

Dorson ,R.(1972). *The Concept of Folklore and Folklore Studies*.USA:Chicago

University Press.

Enongene.M.S (2018).*African Oral Literature and Humanities and Prospects*.

Humanities Article.WalterSisulu University.South Africa.

Fedhasaa Taaddasaa. (2013). *Subii: Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Subi

Printing Press.

_____.(2017). *Bu'uuraalee Ogbrruu Oromoo.Gulaala 2ffaa* Finffinnee:

Oromiyaa.

Faayoo Qadiiroo Ruubee. (2009). Xiinxala Shoobdoo: Afwalaloo Tumaa Midhaanii: Godina

HarargeeLixaa Aanaa Xuulloo.

Fekade Azeze.(1991). *Introduction to Oral Literature*.Artistic prining Press.

Filee Jaallataa.(2016). *Beekumtaa Oromoo: Kutaa Tokko*: Finfinnee: mmana maxxansaa

Raajii.

Finegan, R .(1970). *Oral Poetry: Its Nature and Significance in Context*.Cambridge.

Cambridge University Press.

_____.(1972). *Oral Literature in Africa*.Nairobi:Nairobi Unversity Press

_____.(2012). *Oral Literature In Africa*.World Oral Literature Series. Open Book

Publishers.

Georges, R.A and Jones, M.O (1995) *Folklorstic: An introduction*. Bloomington and

Indianapolis: Indiana university Press.

Melakneh Mengistu.(2006).Fundamentals of Litrature.Addis ababa:Addis ababa

University

Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii:Bu'uura Afoolaa Ogafaaniifi Afwalaloo*

Oromoo. Finffinne: Oromiyaa.

Mishira,R. K .(2011). *Astudy of Form and Content*. Deemed University. Academic

Journal of English and Literature, Vol. 2, pp157-160

Ngara, E.(1990). *Ideology and Form In African Poetry*.Implications For

Communication. London. Printed By Villers Publications.

Negaso Gidada. (1983). *Oromo Historical Poem and Songs: Conquest and Exploitation in*

WesternWallaga, 1886-1927. Published by Frobnius Institute.

Okpewho, I.(1992), *African Oral Literature:Background,character and continuity*.

Bloomington and Indianapolis:Indiana University Press.

Oring, E. (1986).*Folk Groups and Folklore Geners:An Introduction*.Longan Uthaha:

Uthaha University Press.

Rmey, A. Peter.(2007). *Studies In Oral Literature: History and Prospect for the Future*.

MA thesis. Colombia: University of Missouri.

Seefuu Gaaddisaa.(2008).*Qaaccessa Afwalaloo Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi*

HeerumaaGodina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo.Addis Ababaa. Waraqaa
Kanhinmaxxanfamne.

Sims and Stephen. (2005). *Living Folklore: An Introduction To The Study of People and*

The Ohio State University Press.

Sone, M.E.(2018). *African Oral Literature and the Humanities:Challenge and Prospects*.

Humanities Article.South Africa.Walter Silulu University.

Summer, C.(1996). *Antropology of Oromo Literature. Private Songs Folklores*.

Taaddalaa Olaana.(2008).*Qaaccessa Weedduu Lakoo*:Haala Oromoo Oromoo Gaamoo

Godina Harargee Lixaa Aanaa Gubbaa Qorichaa.*Daraaraa*.Waraqa Qorannoo Digirii
Lammaffaa Kan hinmaxxanfamne.

Tasfaayee Dubaroo.(2008).*iinxala Afwalaloo Gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bunee*

Tennessee State University.

Zalaalam Abarraa. (2003). *The Journal of Oromoo Studies. Volume 10, number 1and 2*.Middle

ፌዴራላዊዎች፡፡(1991)፡፡የስነ-ልቦና መምሪያ፡፡ አድስ አበባ፡፡ ባለሙያዎች ቤት፡፡

ዘሪሁን አስፋዉ፡፡(2009)፡፡ የስነ-ልቦና መምሪያ፡፡ አዲስ አበባ ንግድ-ሙያዊ ድህረ ገጽ፡፡

Dabalee A

Yuunvarsiti Addis Ababaa, Koollejji Namoomaa, Qorannoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Qunnamtii, Mummee Afaan Oromoo Ogbarruufi Fookilooriitti Qorannoo Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf Geggeeffamuuf Gaaffilee Afaanii Kutaalee Hawaasaa Garaagaraa Irraa Odeeffannoo Funnachuuf Qophaa'an

Afgaaffii Odeeffannoo Kennitootaa Qophaa'e

Odeeffannoo Dhuunfaa

1. Maqaa hanga akaakayyuutti _____
2. Koorniyaa _____
3. Umurii _____
4. Sadarkaa Barusaa _____
5. Hojii (Ogummaa) _____
6. Caasaa hawaasaa keessatti gahee qabu _____

B. Qajeelfama Waliigalaa: Gaaffileen afaanii asii gaditti isiniif dhiyaatan kunniin hojii qorannoo barnoota Afaan Oromoofi fookilooriitiin Digirii lammaffaa (MA) ittiin guuttachuuf geggeeffamuuf qofa kan ooludha. Dhimmoota gaaffiin isiniif dhiyaatu irratti yaadafi hubannoon qabdan osoo itti hindabaliin yookaan irraa hin hir'isiin odeeffannoon naaf kennitan milkaa'ina hojii qorannichaaf iddoo Olaanaa qaba. Kanaafuu odeeffannoo dhugaa akka naaf keennitan yoon isin gaafadhu, deggersa naaf gootaniifis durseen isin galateeffadha.

1. Aadaa uummata Oromoo Aanaa Kiiramuu keessatti tabaallii jechuun maal jechuudha?
2. Tabaallii eenyutu tabaala?
3. Tabaalliin eessatti tabaalama/
4. Yero tabaalliin itti tabaalamu yeroo attamiitti ?
5. Hawaasni Oromoo aanaa kanaa tabaallii maaliif tabaala?
6. Tabaalliirratti kan hirmaatu namoota attamiitti?
7. Haalli itti fayyadama tabaallii yeroo ammaa kana maal fakkaata ? Kan durii irraa garaagarummaa qaba?
8. Namootni tabaalliinitti tabaalamu namoota attamiitti ?

Dabalee B

Yuunvarsitiitii Addis Ababaa,Koollejji Namoomaa,, Qorannoo Afaanotaa,Joornaalizimiifi Qunnamtii,Mummee Afaan Oromoo Ogbarruufi Fookilooriitti Qorannoo Sagantaa Digirii Lammaffaa(MA) Guuttachuuf Geggeeffamuuf Gaaffilee Marii garee xiyyeeffannoo KutaaleeHawaasaaGaraa garaa Irraa Odeeffannoo Funaanamemir

kaneeffachuuf Qophaa'an

Kabajamtoota hirmaattota marii kanaa, duraan dursee waamicha koo kabajjani yeroofi iddoo jedhametti hayyama keessaaniin waan naaf argamtaniif galatniifi kabajni ani isiniif qabu guddaadha. Kanatti aansuudhaan gaaffileen marii iddoo kanatti isiniif dhiyaatan qorannoo barnoota Afaan Oromoo,Ogbarruufi Fookilooriitiin digirii lammaffaa (MA) guuttachuuf geggeessukeessatti odeeffannoo funaannachuuf kan na gargaarudha.Kanaafuu kabajamtootni hirmaattotni marii kanaa gaaffilee yaada mariif dhiyaatan irratti odeeffannoo dhugaafi qulqulluu ta'e akka naaf keennitan kabajaan isin gaafachaa deggersa naaf taasifan hundaaf durseen isin galateeffadha.

1. Akka uummata Oromoo aanaa Kiiramuutti tabaallii jechuun maal jechuudha?
2. Tabaallii eenyutu tabaala?
3. Tabaalliin yeroofi bakkaattamiitti tabaalamaa?
4. Hawaasni tabaallii maaliif tabaala ?
5. Tabaalliin faayidaamaalii qaba?
6. Tabaalliirratti namoota akkamiitu hirmaata?-
7. Afoolli kun yeroo ammaa haala attamii irra jira? Haalli inni amma irra jiru kan durii waliin garaagarummaa maalii qaba?

Dabalee C

Gabatee1. Cuunfaa Ragaalee Afgaaffiitiin Namoota irraa Fudhatamanii

La k	Maqaa	Kor	U m	S/b	Ganda	Hojii	Guyyaa Ragaa kenne	Akaakuu ragaa inni kenne
1	Abbaatuu Xaalboo	Dhi	64	0	L/S	Q/B	19/6/2010	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
2	Abdiisaa Fufaa	Dhi	68	Dig	K/01	H/M	11/7/2010	Odeeffannoo waa'ee naannoo qorannichaa
3	Amanuu Bayyaan	Dhi	37	39	C/G	Q/B	13/7/2010	Afwalaloowwan tabaallii
4	Alamayyoo Gammachuu	Dhi	59	Dig	K/01	B/S	17/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
5	Amanuu Sanyii	Dhi	48	5	C/G	Q/B	14/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii
6	Askaalee Bayyanaa	Du	34	0	K/01	Q/B	27/10/2010	Afwalaloowwan tabaallii
7	Assabaa Gomooroo	Dhi	44	10	L/S	Q/B	5/9/201	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii
8	Ayyaanaa Sanyii	Dhi	46	0	C/G	Q/B	14/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii
9	Dessaalee Kitilaa	Dhi	45	Dig	L/S	B/S	9/7/2010	Afwalaloowwan tabaallii
10	Dassaalee Sanyii	Dhi	41	-	C/G	Q/B	14/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii
11	Dhugaasaa Galataa	Dhi	67	0	C/G	Q/B	5/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
12	Fayyeeraa Tarrafaa	Dhi	54	0	C/S	Q/B	7/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii
13	Glataa Horaa	Dhi	70	0	K/01	Q/B	11/7/2010	Odeeffannoo waa'ee naannoo qorannichaa
14	Gaaromaa	Dhi	44	Dig	K/01	B/S	15/10/2010	Afwalaloowwan tabaallii

	Ligdii							Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
15	Gammachuu Sanyii	Dhi	63	0	H/01	Q/B	14/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii
16	Giiddiisaa Bayyan	Dhi	51	10	H/01	Q/B	10/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii
17	Immiruu Yadataa	Dhi	67	Dig	K/01	H/M	11/7/2010	Odeeffannoo waa'ee naannoo qorannichaa
18	Kuulanii Ceessaa	Du	49	0	C/G	Q/B	2/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii
19	Maammoo Ambaayee	Dhi	69	0	C/S	Q/B	7/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii
20	Shashitu Sanyii	dub	58	0	C/S	Q/B	7/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii
21	Taaddasaa Ambaayee	Dhi	52	0	L/S	Q/B	5/9/2010	Afwalaloowwan tabaallii
22	Tarfaa Dalee	Dhi	63	2	Wasti	Q/B	22/7/2010	Afwalaloowwan tabaallii
23	Taganyee Jaallataa	Dhi	49	2	G/J	Q/B	21/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
24	Urgeessaa Jabeessaa	dhi	58	0	G/J	Q/B	21/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii Yoomessa tabaallii Sadarkaa tabaallii yeroo ammaa irratti
25	Yaadashee Qana'ii	Dhi	59	0	G/J	Q/B	30/8/2010	Afwalaloowwan tabaallii

Dabalee D

Gabatee2. Cuunfaa Ragaalee Marii Gareen Namoota irraa Fudhatamanii

La	Maqaa	Kor	Um	S/b	Ganda	Hojii	Guyyaa Ragaa Kenne	Ragaa kenname
1	Amanuu Bayyaan	Dhi	37	39	C/G	Q/B	27/8/2010	Fayidaatabaalliifi Sadarkaatabaallii yeroo ammaa
2	Amanuu Sanyii	Dhi	48	5	C/G	Q/B	27/8/2010	Fayidaafi Sadarkaatabaallii yeroo ammaa
3	Ayyaanaa Sanyii	Dhi	46	0	C/G	Q/B	27/8/2010	Fayidaafi Sadarkaatabaallii yeroo ammaa
4	Dassalee Sanyii	Dhi	42	8	C/G	Q/B	27/8/2010	Fayidaafi Sadarkaatabaallii yeroo ammaa
5	Glataa Horaa	Dhi	70	0	K/01	Q/B	11/7/2010	Haala moggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
6	Guyyaasaa Dibaabaa	Dhi	64	3	W/D	Q/B	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
7	Immiruu Yadataa	Dhi	67	Dig	K/01	H/M	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
8	Kabaa Namarraa	Dhi	71	0	K/01	Q/B	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
9	Moosisaa Yaadataa	Dhi	67	2	C/S	Q/B	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
10	Margaa Shifarraa	Dhi	59	0	G/J	Q/B	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu
11	Namoomsaa Lamuu	Dhi	66	0	C/S	Q/B	11/7/2010	Haalamoggaasa maqaa aanaa Kiiramuu

Dabalee E

Suuraa1.Suuraa wayita qorataan ragaa saassaabbatu gargaaraa kaameraatiin guyyaa 14/8/2010 kaafame.

Dabalee F

Suuraa 2 Marii garee gandoota lamaa ganda, Caffee Guddinaa fi Kiiram uu 01

Dabalee G

Suura 3. Yoomessa Tabaalliin Keesatti Dhiyaachuu Danda'u Keessaa Tokko

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gadditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hoji dhuunfaa kootii ta'uu isaafi yaadannoowwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Qorataa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

.